

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemonDerginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>**Araştırma Makalesi • Research Article****Making Some Religious Truths Extraordinary with Legendary Motifs: The Example of Hespê Reş**

Ayhan Yıldız*

Abstract: Although some anonymous folk tales are religious, they overshadow their real heroes and events because they contain legendary motifs in their narratives. Therefore, they are moving away from the original truths of these texts. One of these texts is the story of Hespê Reş. When we chose this topic and turned to the literature on the field and read it, we saw that there was a master's thesis and some compilation studies on Hespê Reş. However, we observed that no special evaluation was made regarding this interesting aspect of this text. Therefore, we found a research gap and felt it was a necessity to conduct this study. Because this story has been told among the people in religious environments in many regions of Kurmanci speakers from ancient times to the present day, and many different variants have survived to the present day. Since its religious and legendary aspects are intertwined, some of its truly religious aspects are overshadowed by its legendary motifs. This caused the structure of the story to be damaged. That's why we chose this situation as a research problem and started researching it. After literature review, we limited the regions of Kurmanci speakers as the research population of this study. We collected sample data from eminent people through interview and observation techniques of qualitative research management. We compared the events in this story a series of events occurred between the prophet of Islam is Muhammad (sav), his caliph. Omar b. Hattab, Ali, a non-Muslim tribe, and a legendary horse called Black Horse. Although some of the wars of the Prophet's companions were against non-Muslims and these wars were included in various books, it was seen that the mentioned event was not mentioned in any sirah book or companions' gazavatname. Naturally, the legendary motifs in this story make its listeners suspicious in terms of religious history. It seems that the narrators of this story, in order to endear the mentioned Islamic heroes to the public, chose to tell their narratives by embellishing them with legendary motifs in addition to their real attributes. That's why they alienated these true religious heroes from their reality.

Keywords: Islamic History, Kurdish Folk Literature, Legend, Folk Tales, Hespê Reş

Bazı Dini Gerçeklerin Efsanevi Motiflerle Olağanüstü Hale Getirilmesi: Hespê Reş Örneği

Öz: Bazı anonim halk hikâyeleri, dini olmalarına rağmen, anlatımlarında efsanevi motifler yer aldığından, onların gerçekte yaşamış kahraman ve olaylarına yeni boyut kazanmaktadırlar. Dolayısıyla bu metinlerin doğru yanları, asıllarından uzaklaşıyorlar. Bu metinlerden biri, Hespê Reş hikâyesidir. Biz bu konuyu seçip alanla ilgili alanyazına yönelip okuduğumuzda, Hespê Reş ile ilgili bir yüksek lisans tezi ve bazı derleme çalışmalarının olduğunu gördük. Ancak bu metnin bu ilginç yönüyle ilgili özel bir değerlendirmenin yapılmadığını müşahade ettik. Dolayısıyla bir araştırma boşluğunu bulduk ve bu çalışmayı yapmayı bir ihtiyaç olarak hissettik. Çünkü bu hikâye, Kurmanca konuşanların birçok bölgesinde dini ortamlarda eskiden günümüze değin halk arasında anlatılagelmiş ve birçok farklı varyantları günümüze kadar ulaşmıştır. Onun dini ve efsanevi yönleri iç içe olduğundan, onun bazı gerçek dini yönleri onun efsanevi motiflerinin gölgesinde kalmış. Bu da hikâyenin

* Dr. Öğr. Gör. Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, ORCID: 000-0002-8763-4182, ayhanyildiz@artuklu.edu.tr (Sorumlu Yazar)

Cite as/ Atıf: Yıldız, A. (2025). Making some religious truths extraordinary with legendary motifs: The example of hespê reş. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3), 1260-1291. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1611880>

Received/Geliş: 02 Jan/Ocak 2025

Accepted/Kabul: 04 Aug/Ağustos 2025

Published/Yayın: 30 Dec/Aralık 2025

yapısının değişmesine sebep olmuştur. Biz de bu durumu araştırmamızın sorunu olarak seçtik. Alan yazın taramasından sonra Kurmanca konuşanların bölgelerini, bu çalışmamızın araştırma evreni olarak sınırlandırdık. Nitel araştırma yönetiminin görüşme ve gözlemlene teknikleri yoluyla seçkin kişilerden örneklem veriler topladık. Bu hikâyede geçen olayları, İslam tarihinde geçen olaylarla karşılaştırdık ve tahlilini yaptık. Çalışma sonucunda bu hikâyede İslam peygamberi Hz. Muhammed, halifesi Hz. Ömer b. Hattab, Hz. Ali, gayri müslim bir kavim ve Kara At adındaki efsanevi bir at arasında olay dizisi meydana gelmiştir. Hz. Peygamberin sahabelerinin bazı gazaları gayri müslimlere karşı olmasına rağmen ve bu savaşlar çeşitli kitaplarda yer almasına rağmen, adı geçen olayın herhangi bir siyer kitabı veya sahabe gazavatnamesinde geçmediği görüldü. Doğal olarak bu hikâyedeki efsanevi motifler dini tarih açısından dinleyicilerini şüphelendirmektedir. Öyle anlaşıyor ki bu hikâyenin anlatıcıları, adı geçen İslami kahramanları halka sevdirmek gayesiyle, onların gerçek sıfatlarının yanında, anlatımlarını efsanevi motiflerle süslendirerek anlatma yoluna gitmişlerdir. Bu yüzden bu gerçek dini kahramanları, tarihi olmaktan çok efsanevileştirmektedir.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Kürt Halk Edebiyatı, Efsane, Halk Hikâyesi, Hespê Reş

Derasayîkirina Hin Rasteqînîyên Dînî Bi Rêya Motîfên Efsaneyî: Mînaka Hespê Reş

Kurte: Hin hikayeyên gel ên anonîm hene ku herçendî dînî ne, bes di derbirîna wan da motîfên efsaneyî cih digirin û ev motîf, alîyê rasteqîn ên leheng û rûdanan, dikevin reng û rûyekî din. Lewra rastîyên van metnan ji eslê xwe dûr dikevin. Yek ji van metnan, hikayeya *Hespê Reş* e. Gava me ev mijar hîlbijart, me berê xwe da lîteratura qadê û dest bi xwendin û pêdeçûna wê kir. Herçendî me dît ku li ser hikayeya Hespê Reş tezeke masterê û hin xebatên berhevkarîyê hatine kirin jî, ji ber ku ev alîyê balkêş ê hikayeyê, bi awayekî taybet nehatîye nîrxandin, me valahîyeke lêkolînê tesbît kir û pêdivî bi vê lêkolînê çêbû. Çinku ev hikaye li gelek herêmên kurmançîaxiv, di atmosferên dînî da ji zemanê berê heta îro di nav gel da hatîye derbirîn û gelek varyantên wê yên cuda heta roja me hatine. Ji ber ku hin alîyên wê yên dînî û efsaneyî tevî hev in, hin alîyên wê yên rasteqîn ên dînî ketine bin sîya motîfên wê yên efsaneyî. Ev jî dibe sedem ku zede bigihîje binyada hikayeyê. Lewra me ev rewş wekî “pirsgirêka lêkolînê” hîlbijart û dest bi lêkolînê kir. Piştî ku me lîteratura qadî ya nivîskî û devkî di ber çavan ra derbas kir, me herêmên kurmançîaxiv wekî “unîverse” û “poplasyona” lêkolînê tixûbdar kir û ji teknikên metoda zanistî ya kalîtatîf, bi rêya hevîtin û çavdêrîyê, ji nûnerên bijarte, daneyên nimûneyî berhev kirin. Piştî ku me rûdanên vê hikayeyê digel ên dîroka Îslamê berawird kirin, me analîza wan kir. Di encamê da diyar bû ku di vê hikayeyê da hin rêzerûdan li ser pêxemberê Îslamê Cenabê Hz. Mihemed, xelîfeyê wî Hz. Emer bin Xetab, Hz. Elî, qewmekî ne-muslim û lehengekî efsaneyî yê bi navê Hespê Reş qewimîne. Bi tevî ku xezayên sehabîyên Hz. Pêxember li dijberî qewmên ne-muslim çêbûne û van şeran bi awayê metnên edebî di pirtûkan da cih girtine jî, ev rûdana navbihûrî, di tu pirtûkeke sîyerê yaxud xezayên sehabîyan da cih negirtîye. Lewra bivê nevê ev motîfên efsaneyî yên di vê hikayeyê da guhdarên xwe ji hêla dîroka dînî ve dixê nav gumanan. Wisa xuya dibe ku vebêjerên vê hikayeyê, bi mebesta ku hezkirina lehengên dînê Îslamê di nav gel da zêde bikin, digel wesfên wan ên rasteqîn, hin lehengên dîrî rastîyê li metnên vê hikayeyê zêde kirine û wan ew lehengên dîrokî zêdetir xistine delavê efsaneyî.

Bêjeyên Sereke: Dîroka Îslamê, Edebîyata Gel a Kurdî, Efsane, Hikayeya Gel, Hespê Reş

Introduction

Some anonymous folk texts live on among the people. Although some of these works are religious, legendary motifs are also included in their narratives. These extraordinary motifs overshadow the real aspects of the events and protagonists of the stories, and distract from the authenticity of these texts. An example of such texts is the story of *Qewlê Hespê Reş* (The Tale of The Black Horse). Although this text contains real and historical names, some of the events and protagonists mentioned in the story do not correspond to reality. It was a matter of curiosity for us which of these were real and which were imaginary. Along with this curiosity, Islamic history covering this theme was also subjected to doubts and suspicions because of such motifs and legendary elements. This situation was hurtful. Naturally, uncovering the truth of this was of serious historical importance. It was for this reason that we put this topic forward as a “research theme”.

Hespê Reş (Black Horse) is about the Prophet Muhammad, his companions and the wars between them and the non-Muslims of their time. Although the protagonists of the story, Caliph Ali, Caliph Umer, Kêşe (Priest), Mir and Leymun, are real people according to historical science, the other protagonists, Swallow and Hespê Reş, are legendary. They are also not mentioned in any Islamic History source. The dialogues about Hespê Reş and the Swallow bird and the legendary events related to them are far from reality. Therefore, the status of this story in terms of “reality” and “phenomenon” remains a question and a problem. However, this story has been told among the Arab (Mihellemi) and Kurdish (Kurmanj) peoples of the Mardin region. Many variants of it have survived in the regions of Hakkari, Behdinan, Mardin, Batman, Diyarbakir and Sanliurfa. As the religious and legendary aspects of the story are mixed with each other, some of its true religious aspects have been overshadowed by its legendary motifs. This is detrimental to the original structure of the story. We have identified this situation as a “research problem” and in our study we will endeavor to distinguish its real aspects from its unreal aspects.

Objective

When we started collecting information about this work and scanning the literature, we found that there had been some compilation studies and a master's level study on *Hespê Reş*. We saw that there is a “research gap”, as previous researchers had not specifically evaluated the interesting and legendary aspects of the story. Naturally, we considered this study necessary. In order to carry out a good research and reach the authenticity of the story and solve the research problem, we set the following questions in the introduction of our study: “What is the degree of authenticity of the text *Hespê Reş*? Where did the main event take place? Who are the main protagonists? Which protagonists are real and which are extraordinary? What is the literary genre of the text?”

Method

After reviewing the oral and written literature of the field and evaluating the results we reached, we determined the general regions of Kurmanji speakers as the “study population” of our research. We collected sample data from distinguished representatives of the field with the “interview” and “observation” techniques of qualitative research, which is one of the scientific research methods. We compared the different texts of this work with the texts of Islamic history by comparing their realistic and extraordinary aspects. In order to determine the mythological and extraordinary aspects of the work, we first felt the need to determine its literary genre. Therefore, we turned to source books on oral folk literature and its genres. In the light of these source books, we tried to determine the literary genre of *Hespê Reş*. We evaluated all the data we collected from the study population in the conclusion section. Then, we determined the literary genre of the work in order to illuminate the causes and consequences of the introduction of mythological elements into this text in terms of “literary tradition”.

In order to reach a scientific conclusion, we must first read and evaluate the previous studies on this work in historical order. For this reason, we can list the studies that we can reach and examine as follows:

Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) sent Jaba two manuscript copies of *Hespê Reş* in 1856-57 (Bayezîdî, 2010, s. 18). A. Jaba wrote the following on these manuscripts (Yakup Aykaç, 2023, s. 105): *Qewlê Hespê Reş Hikayetê 'Elîyê Herîrî Nam'*.

Albert Socin & Eugen Prym (2025) transcribed a verse of *Hespê Reş* from the mouth of a 'beytbêj' (hymn singers) in Zakho. He also expressed some of his opinions about this work in the footnotes of the text; however, he did not mention the legendary aspect of the work (Aslan & Ismail, 2025: 226).

R. Lescot referred to this work as *Hikayeya Gawiran* (The Tales of non-Muslim) and mentioned the version compiled and transcribed by a researcher named R. P. Charles (1936) from a living informant named Elîyê Wuso (Lescot, 2009: 241); although he also evaluated it, he again did not mention its legendary aspects.

The most notable study on *Qewlê Hespê Reş* is by Herekol Ezîzan. He published this information as an article in Hawar magazine (Ezîzan, 1941: 8). However, he, too, did not include any extensive explanations about this book except mentioning its written in verse style.

M. Emîn Osman (1977) collected this work from the people under the title *Qewlê Hespê Reş* and transcribed it as *Beyta Hespê Reş*. He also gave the author's name as Eli Heriri. He also states that this text was sung in 'makam' (mode, a form of dance) by feqîs (the student of madrasa) in Bêrîtes (a kind of song) (Osman, 1977: 248-249).

Ebdurrehîm al-Muzûrî (1979), in his article in issue 119 of the journal *Rewşebîrî Niwî*, focused on the attribution of *Hespê Reş* to a writer named Xalidê Zebârî. According to him, in addition to *Qewlê Newala Sîseban* (The Tale of Sîseban's Valley), this author wrote another work called *Beyta Hespê Reş* (The Tale of The Black Horse). Apart from this, Mizûrî does not mention any legendary aspect of the work.

Ebdurreqîb Yûsuf (1988), in his work entitled *Şairên Klasîk ên Kurd* (The Classical Kurdish Poets), mentions the existence of a work called *Qewlê Hespê Reş* by Eli Herîrî and states that the manuscripts of this work are registered in Lenîngrad under the number "Kurd 36" (Yûsuf, 1988: 16). After this information, he then cites Emîn Zekî, Aleksander Jaba and Albert Socin and states that the work *Hespê Reş* belongs to Feqîyê Teyran.

Journal of *Sirwe* magazine (1991) published a text entitled *Beyta Hespê Reş*. According to Perwîz Cîhanî¹, one of the staff of the journal, a man named Beytbêj Kamil from Salmas, Iran, gave this text to the staff of the journal and they published it.

Tehsîn Îbrahîm Doskî included information about this field in one of his works. According to Muzûrî, apart from the poem *Sîseban*, *Beyta Hespê Reş* is also a gazavatname (The War by The Name of God) (Doskî, 1993: 66). As can be seen, he himself has also identified the genre of this work as "gazaname".

Maruf Xaznedar (1998), on the other hand, mentioned in his article that Feqî had a work called *Hespê Reş* (Xeznedar, 1998: 48). However, he did not deal with the real or imaginary aspects of this work in his study.

Muhemmed Ebdullah (2002) included the text of *Qewlê Hespê Reş* under the title *Beyta Hespê Reş* in a compilation work (Ebdullah, 2002: 179). The researcher does not include any information about the place and time of compilation.²

Zeynelabidîn Amedî (2002) includes it in his manuscript collection *Menzûmetan* as *Hikâyeta Hespê Reş* (Borê Qer), *Qewlê Elî Herîrî*. As the title suggests, he attributed this text to Eli Heriri.

Ebdullah M. Varli, one of the researchers who provides extensive information about *Qewlê Hespê Reş*, provides information about the copies of the work, its author and the place where the event took place. According to his study, he has so far found eight variants of the work. The most different among them is the one Varli attributes to Ahmad-i Hani (Xanî & Varli, 2004: 419).

¹ We would like to thank Perwîz Cîhanî for showing us the *Sirwe* magazine. It is understood from the magazine that *Beyta Hespê Reş* was published in the 67th issue of the magazine in 1991. The language of the text is similar to the Behdînan dialect. Most probably this text was compiled from this region (Interview Date heyeyvîn: 03.08.2021).

² We would like to thank Dawudê Bagurî for providing the pdf of this book for our study.

According to him, Hani is the first author of this work. However, he, too, has not addressed the issue of the work's fictitiousness or authenticity. The Kurmanji folk literature researcher Calîlê Calîl (2004) included two texts of *Qewlê Hespê Reş* in his work *Keşkula Kurmancî*. He placed the first text under the title “Poem Beyitler” and stated that the work belonged to Eli Heriri (Celîl, 2004: 15). However, apart from translating the Arabic script into Latin script, he did not provide any other information.

In his study, Abdurrahman Adak chose *Borê Qer* (The Black Horse) as the title of this work and takes a similar view to Varli (Adak, 2013: 185). However, he does not address the literary genre, legendary and extraordinary features of the work.

A. Yıldız (2015), who prepared a master's level study on *Hespê Reş*, concentrated on compiling the text and criticized it. After introducing the text in terms of form and content, he gave some space to its mythological elements; however, he did not analyze the features that disservice the authenticity of the text. In addition, the information and data he obtained in the process of his work are weak compared to today's possibilities (Yıldız, 2021: 75). Although he published this work as a book in 2021, it is incomplete according to the possibilities of 2025.

Mehmet Bozkoyun included a variant of *Hespê Reş* in his study and wrote its name as Bor. He compiled this text from a dervish from Şanlıurfa named Eyûb Kurê Xelîl and described it as a “beyt” (Bozkoyun, 2016: 68-76). The debate on who *Hespê Reş* belongs to is included in the footnote of the study. He stated that this text he compiled is similar to Varli's. This variant has 8 pages and each stanza ends with a salutation to the Prophet.

H. Yeşilmen included a story called *Meymunê* in his doctoral study. He collected this story from a 78-year-old storyteller from Midyat, Mehellemi. This story is very similar to *Hespê Reş*. According to Yeşilmen, this story is about the Yazidis. For this, he cited Roger Lecot as a reference. Yeşilmen also includes the Arabic version of the text of *Hespê Reş* from the village of Yolbaşî (Keferallab) and states that it was a tradition to sing it in congregations on Friday evenings during the period of Sheikh Ahmadê Xeznewî (1886-1950) (Yeşilmen, 2016: 124).

Hilmi Akyol collected a variant of *Hespê Reş* from the mouth of Wasifê Kanîya Henê from the Batman region (Akyol, 2019: 127-129) and transcribed it as *Umer û Hespê Reş*. He did not provide any other information. This narrator narrated the text entirely in prose. Although the plot is not different from the other variants, it is shorter in volume than the others.

Yaşar Kaplan included a long variant of *Hespê Reş* from the Hakkari region in his study (Kaplan, 2019: 213-248). After mentioning the verse in general, he touches upon the place and date of the event. According to him, the first place is Keleha Şûşê near Akre in Northern Iraq and the second place is Kela Bêgirê near Hakkari. Kaplan compiled and transcribed the texts of this verse from 9 beytbêj. Some of these texts appear to be in verse and some in prose. We can conclude that it is the longest and most extensive work among the texts compiled so far. Because it consists of 33 pages and is very organized.

T. İbrahîm Doskî, in a work titled *Şerha Bermaya Dîwana Elîyê Herîrî* (Commentary on the Remains of the Divan of Ali Hariri), commented on nine of Heriri's poems and gave extensive coverage to *Hespê Reş*. According to him, it is certain that Elîyê Heriri wrote this text (Doskî, 2020: 162). He included the manuscript text that Mela Mehmûdê Bazîdî gave to Alexandre Jaba.

Rizgar Cebâr (2020) titled his study on the life story and works of Elîyê Heriri as *Dîwanî 'Elî Herîrî Yekem Şairî Kirmancî* (The Diwan of Ali Hariri, the First Kirmanji Poet). In his research, in addition to the texts of *Qewlê Hespê Reş*, he gave extensive coverage to its literature and its oral and written variations. After reviewing the previous literature, he included a bibliography of studies and research on this text. However, his conclusions are not related to the literary genre and the extraordinary aspects of the text.

Perwîz Cîhanî focused on the copies of *Qewlê Hespê Reş* and their attribution to Ali Heriri in one of his articles, but did not focus on other issues (Cîhanî, 2020: 4-5). In addition,

Yakup Aykaç (2023) in his work *Mecme'a Xezelyatêd Şu'erayêd Kurmancan* (The Collection of the Lyrics of the Kurmanjan Poets) only included the transcription of *Qewlê Hespê Reş*.

In the book *Batman Folk Culture* (2022) prepared with the contributions of Batman University, the folk beliefs about the swallow bird, Hz. Ömer and the Black Horse are recorded as ‘legends’ (Demir & Gültekin, 2022: 86).

In her work, Seher Karak (2023) presents the text of *Hespê Reş* among the literary genres of "war poems".

H. Akyol (2023) has collected and published a variant of Borê Qer from the mouth of Tanzıla Ferho of Özeklıya in Diyarbakir, and another variant (2023: 84-92) has also been collected and published under the name Borê Qer from the mouth of Hafız Miheme Lici (Akyol, 2023: 82-83). The second variant is much longer than the first.

Kenan Subaşı has contributed to the discussion of oral literary genres with his article, describing the text of *Hespê Reş* as a "xezawatname-cengname" (Subaşı, 2024: 107).

As is evident from the literature, most researchers have only compiled and published the texts of this work. Others have focused on the poet to whom *Qewlê Hespê Reş* is attributed. Virtually no researcher has ever studied its extraordinary heroes and literary genre. Some of the collectors have collected and published only the oral folk products of the work, while others have published only the written version of the work.

Apart from this, researchers have given limited space to the literary and historical features of the work in their studies. Some have identified the literary genre of the text as "story", others as "tale". However, the majority of them recognized its genre as "beyt". However, in the beginning of the work there are features of the genre of ghazavatname, as well as the genre of jengname and legend. This study differs from the others in that it includes both the oral and written texts of the work. The claim of our research is to determine the relevance of this work to Kurmanji folk literature in general and to distinguish the general body of the text from its historical, realistic, extraordinary aspects and literary genre.

Findings

Literary Features of Hespê Reş

The "summary" of the work can be summarized as follows: One day in his mosque in Medina, the Prophet of Islam told his companions that a black horse had sincerely converted to Islam, that it had set out from the sea to enter our service, that it had set out for this purpose, but that a non-Muslim emir had captured its and imprisoned, and that whoever brought its back would win Paradise. Caliph Umar says that he will get up and go to fetch its. He set out and reached the city of the non-Muslim emir, where he bought the black horse with the help of a priest and his daughter Lemmun. As he was about to set out, the wrestlers of the city chased after him to catch him. He took refuge in a Church. Surrounded there, Caliph Umar, with the help of a swallow, conveys the news to Medina. When Caliph Ali and other companions heard the news, they came and rescued Caliph Umar and the Black Horse after a battle.

Hespê Reş's Literary Genre Problem

Researchers working on the text of *Qewlê Hespê Reş* have named the literary genre of this work differently from each other. M. Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) called it "story" at the beginning of the manuscript copy (Aykaç, 2023: 105), R. Lescot called it "story", Herekol Azîzan (1941) called it "qewl" (hymn), Mihemed Emîn Osman (1977) called it "beyt" (hymn), Ebdurrehîm al-Muzûrî (1979) called it "beyt"; later he described it as "xeza". T. Îbrahîm Doskî (1993) also called it "beyt", but later emphasized its "xeza" aspect. M. Ebdullah (2002) called it "beyt" û "qewl", Z. Amedî (2002) called it "Hikayet" and later called it "qewl", E. Varlı (2004) called it "qewl" and Jalîlê Jalîl (2004) traditionally calls it "qewl", but he places it under the name "beytên poemî". M. Bozkoyun (2016) calls the text "beyt". Halit Yeşilmen (2016) refers to it as a "story". Y. Kaplan (2019) considers this text as a "religious couplet". T. Î. Doskî (2020) called the text "qewl" in his most recent study. A. Yıldız (2021) refers to its literary genre as "xezaname"; Y. Aykaç (2023) refers to its literary genre as "cengname" (the stories of war). Kenan Subaşı (2024) in his article *Ji Mîtolojîyê Ber bi Tarîxê û ji Lehengîyê Ber bi Evînê Destan Weku Çemkeke Sîwan di vegêrana Gelî Da'ki* states the literary genre of *Hespê Reş* as 'gazavatname-cenkname'

Since researchers have not fully clarified the literary genre of this text, its characteristics cannot be easily determined. Moreover, since this aspect is also related to the extraordinary aspects of the text, we need to examine this aspect first. Although most of the researchers have named the literary genre of this text as “beyt”, “qewl”, “hikayet” (stories), “cengname” and “gazaname”, in the process of research we came to the conclusion that the literary genre of the text may be “folk tale”. Therefore, we find it useful to mention the literature on “folk tale”.

Folk Tale

In the past, literary genres such as epic stories, danishmendname and battalname were more prominent among the people. Later, folk tales started to take place in the socio-cultural life of the people as a literary genre. After a while, folk tales, rather than epic stories, took their place in the literary life of the people. In time, folk tales developed as a literary tradition of oral folk literature (Pertev Naili Boratav, 1969, s. 54). Since the people loved these stories, minstrels and storytellers continued to tell such folk tales among the people. Thus, they filled the place of epics, gazavatname, menakıbname-vilayetname and battalnamas. Listeners after the 16th century preferred to listen to stories about domestic events rather than stories about wars against other nations. Therefore, folk minstrels narrated these prose and verse texts in front of the masses, and later they added the instrument of the saz to their narratives.

In this way, we infer from the sources of literary history (Kudret, 1980: 292) that folk tales emerged after epic texts and took their place. The heroes of folk tales are closer to reality than the heroes of epic texts. And only talented folk bards can tell such stories. The main subjects of folk tales are “love” and “heroism”. Since it is not known which minstrel told these works for the first time, these texts are considered “anonymous”. With these aspects, these texts are seen as “literary texts”. Storytellers generally narrate these texts accompanied by an instrument. In Eastern Anatolia, people call these stories “sergüzeşt”(adventure).

Classification of Folk Tales

Scientists in the field classify folk tales in two different ways. They classify folk tales in terms of shortness-length, subject and sources (Şener, 1996: 11); (Boratav, 1969: 292).

The pioneers of the field categorized folk tales as “short folk tales” and “long folk tales” in terms of their length (Şener, 1996: 11): In short folk tales, the text is built around a single event, the structure is plain and simple, and the volumes are short. The storyteller narrates and finishes the text in front of the audience within two hours. The text of long folk tales, on the other hand, is organized around a series of events, their structure is large and their volume is long. There are various heroes in such texts. The storyteller narrates the life stories of the heroes in detail and this narration sometimes continues for 5 to 7 nights.

Some scholars of folk literature (Kudret, 1980: 292) divide folk tales into two categories in terms of their subject matter: “Folk tales about love” and “Folk tales about heroism”. Others, such as Sakaoğlu and the French researcher Edmond Saussey, classify folk tales in terms of their “origin and source”, stating that some of them were originally epic, some were created by instrumental minstrels, and others were Islamic (Sakaoğlu, 2018: 19). Thus, they add the genre of “Islamic folk tales”. Lovers usually do not reach each other. This shows the tradition of love tales in every aspect. Folk tales such as *Tahir and Zühre*, *Emrah of Erciş*, *Arzû and Kanber*, *Asûman û Zeycan* are examples of this genre. There is a popular belief that some of these folk tales actually took place. Lovers narrate them accompanied by instruments. Folk tales such as *Kerem and Asli*, *Aşık Garib*, *Emrah and Selvihan*, *Summanî and Mehmet Bey*, *Kirmanşah* are in this category.

Heroic folk tales are based on the narration of a hero. Folk tales such as *Shah Ismail*, *Celalî Bey*, *Mahmut the Wounded*, *Latîf Shah*, *Hurşîd Bey* and *Koroğlu* are told in Eastern Anatolia and are accepted as heroic folk tales because they emphasize the heroism of the person. Especially the folk tale named *Koroğlu* is found in the folk literature of Turkish as well as in the literature of Azerbaijan, Turkmenistan, Georgia, Kazakhstan and Turkestan. In addition, there are variants in the literature of other nations such as Gourji, Armenian, Tajik and Kurdish (Boratav, 2012: 46).

When we look at the third group of folk tales, the “Islamic folk tales”, we observe that they also deal with historical events developing around Islamic values. Since the narration in these stories is shaped around the protagonism of some historical-Islamic figures, we can approve them as “Religious-heroic folk tales”. Religious-heroic stories such as the *Castle of Khaybar*, *Battal Gazi* and Caliph Ali are in this context.

Features Specific to Folk Tales

Folk tales are generally told in a mixed form of verse and prose. When we review their texts, we see that the narrators tell the emotional parts of the events in poetry and the descriptions in prose. According to Sakaoğlu, the meter of the poems in these texts is mostly “syllabic meter” and he determines this number of syllables as around 11-12. There are generally some formulaic words in the introduction part of the texts. The narrator also ends his text with a prayer. The language of folk tales is simple. When we examine folk tales in terms of content, we see that their events are related to historical events. Sakaoğlu also states that some extraordinary heroes such as Khidir (peace be upon him) and “extraordinary horses” are also included in these texts. Especially “horses” have a special place. Horses, which are the heroes of the story, usually have a special name. In addition to humans, some other heroes are among the heroes of the stories and they speak. These events also have a special place. The event starts in a certain place and ends in the same place. Folk tales have special narrators. Not everyone can tell these stories in the presence of the public. There is also a prayer section in such texts (Sakaoğlu, 2018: 4-11).

Kurdish Folk Tales

Kurdish folk literature researchers equate Kurdish folk tales with the stories of neighboring nations; but they classify it in a different way (Subaşı, 2023: 149). Like *Memê Alan*, *Dewrêşê Evdî*, *Kerr û Kulik*, *Siyabend û Xecê*, where love and heroism are intertwined; epics based entirely on love such as *Xelîl Beg û Gewrê*, *Heso û Nazê*, *Memê û Eysê*, *Sêva Hecî*; love epics sung by dengbêjs such as *Gula Bavîle*, *Emerkê û Qîza Tucar Axa*, *Sosin û Ferzê*, *Esmera Şukrî*, *Silo Begê* and others.

The Place Where The Event in The Story of Hespê Reş Took Place

In the process of research and investigation into the Black Horse, researchers have expressed differing opinions and ideas about its location. According to M. E. Osman (1977), the incident that took place in *Hespê Reş* is the Kela Shushe seyrangah where the grave of the martyr Wuriya is located. Wuriya is from the time of Prophet David or from the Iskenderun people. One day, Ali Hariri sees a place in the seyrangah (travel for amusement) and asks what it is. The people and the students of the madrasah say that it is Hespê Resh, that there was a priest here during the caliphate of Caliph Umar in Shushe, that he was a Muslim and that he helped Caliph Umar and took the Black Horse from the king of Shushe. When the students said this, Ali Heriri said that he will write a text on it so that the name of this place will spread, that the people should listen to this conversation and say salawat (prayer for Prophet). Ali Heriri sings *Beyta Hespê Reş* on the makam of the halay (a form of dance) of the students of the madrasah called Bêrîte (Osman, 1977: 249). Apart from this, there are also those who record that the place where the event took place was Garzan-Batman (Ç1, Ç2; Ç3), Tor-Mardin and Akrê. According to the Mardin Mehellemis variant, the event took place in Deyru'l-Umur.

Variants of Hespê Reş

Researchers began to collect and copy the texts of *Hespê Reş* from the second half of the 19th century. The first of them was Mela Mehmûdê Bazidî. He gave two manuscript variants of *Qewlê Hespê Reş* to Alaxandre Jaba. After him, Albert Socin, one of the European researchers, also worked on the oral text. Among these, the variant called *Hikayeya Gawiran*, which R. P. Charles (1936) collected from a person named Elîyê Wuso, is especially interesting. R. Lescot also narrated this text (Lescot, 2009: 241).

In the period after M. M. Bayezid, more than 10 variants of the story were recorded. Some were narrated orally from the mouths of the narrators; some were copied from manuscripts. During the research process of this study, we were able to reach 12 variants of the story.

Of the texts we have reached so far, 10 were identified as Kurmanji; two were identified as Arabic. Both of these were compiled by Halit Yeşilmen from the Mardin region. (Yeşilmen, 2016: 124) compiled the variant called *Meymûnê* from a 78-year-old Midyad Mehellemi. In this variant, the name of *Hespê Reş* is Meymûn, shorter than a horse and stronger than a mule. It is believed to have emerged from Lake Van. Yeşilmen compiled the other variant from a 75-year-old Midyad Qertmîna (Yayvantepe) village. This is much closer to the variants in Kurdish.

In the Ergani region of Diyarbakır, dervishes recited this poem in the form of a couplet in the dhikr circles of the Kotekan sheikhs on Friday nights (Ç3). In the Garzan-Batman region, village imams told their congregations fairy tales and religious heroic stories in their religious conversations (Ç1, Ç2).

Photo 1. Deyru'l-Umurê (Mor Gabriyel Monastery)

Legendary Elements of The Work

In this work, two types of animals are placed as protagonists. One is the “horse” and the other is the bird called Hehecik. This bird is also the Swallow according to most of the variants of the folk storytellers who have come down to us and who tell the poem. The other animal, although it has undergone some changes according to the variants, is generally a legendary black horse. For this reason, the folk poets named the story “The Black Horse”.

Legendary Horse

The black horse has an important place in both religious Islamic texts and Kurmanji folk literature. Therefore, here we will first talk about religious texts and then about Kurmanji oral literature.

Some hadiths are about the auspiciousness and beauty of horses. They are also included in the “jihad” section of the book called *Cem'ul Fewaid, Min Jami'il Usûl we'l Majma'iz-Zewaid* (er-Rudanî, 2012: 412-413).

Abu Qatada narrates the following hadith: “The best of horses are the blackest ones that have a white spot on their foreheads or a spot on their upper lip. The ones after this type are also those pitch black horses that have three legs with a spear and the right front leg without a spear. If a black horse is not available, then the brown horse will be next, which also has these attributes.”

The hadith that 'Urwetu bin Ce'id reached is as follows: “Good deeds, rewards and spoils are tied in the forelocks of horses until the Day of Judgment.” A hadith that Abu Kabshata reached and revealed is as follows: “A horse is tied to goodness with its forelock until the Day of Judgment, and its owners who take care of it and provide for it are as if they were constantly giving alms with their hands.” A hadith that Abu Dharr extracted is as follows: “There is no Arabian horse that is not allowed to say these two prayers at every dawn: ‘O my Lord, you have given me to whomever you have chosen from among

mankind. Make me as dear to him as his most beloved possession, or make me from among his most beloved possessions.” (en-Nesai, 2013: 585).

The horse motif is quite common in Kurmanji folk literature. In anonymous folk tales, the horse is used as a hero in its own right. The names of the horses in legends and natural folk epics are extraordinary, very expensive and special. There is a legendary horse in the oral folk tale of *Mem and Zin*. Its name is *Bozê Kurê Behran*. When Mem left his father's city, his mother and father were not happy, so they tied his horse's feet. When he left the city of Muğurbiyan, the pasha closed the city gates and the horse jumped over the city walls. Mem was unaware that the horse's feet were tied. Khidir came to his rescue and informed him.³ Mem reached Zin's country on the horse's back. When they arrived in the city called Cizira Botan, *Bozê Kurê Behran* neighed and the windows of the city houses broke from the effect of this sound.

The horse motif also draws our attention in Kurmanji folk tales. In a tale called *Mirza Mihemed*, the horse appears as follows: “There was a sultan, he had two sons. One of them was named Mirza Mihemed, the other was Ali. The sultan never showed any interest in Mirza Mihemed. One day, Mirza Mihemed thought deeply and said to himself, I have no value next to my father, so he mounted his horse Denizsel, left home and hit the road” (İşler, 1998: 111).

In the folk tale *Reşid Paşa and Xezalê*, there is also a legendary horse named “Xedra”. Reşid Paşa cannot bring his beloved Gazal without it. Reşid Paşa's father has hidden this horse and does not want to give it to his son. He also involves his father's viziers, so he takes Xedra from him and sets off towards Gazal's country.⁴ The word “Xedra” means “green” in the Arabic language and has a feminine gender according to Arabic grammar (el-Meqdisî, 1432: 188).

In the epic called *Ker and Kulik*, Axayê Erebe Gêsi has a legendary horse. Its name is Bilêcan. Emer Axayê Kurd wants to capture this horse. He sends Kulik to bring it (Zilan & Roşan, 2004: 105). There is also another feminine and legendary horse, its name is Sosik. Bilêcan in the epic is also legendary. This horse is with the Gêsi tribe. One day, a few dervishes come to the house of Emer Axayê Zengûzêrîn. They tell the lady of the house that everything is complete in this house, but Bilêcan is missing from here. When the lady asks: “What kind of horse is that?”, they answer as follows:

Bilêcan is a horse
A female horse wearing a dress
Her dress has four wings
Her four wings are locked
Her key is with the daughter of Elisarê Gêsi (Aras, 1996: 26).

A legendary horse is also mentioned in the epic called *Rustemê Zal*. In the work of A. Sosin and E. Prym called *Rustemê Zal*, the following information is given about Rustem's horse:

“When Rustem got up, he realized that it was night and fell asleep again. The angel came to him and said, ‘Get up, go to the seaside at dawn, dig a hole, hide there, cover yourself with some brushwood and wait. When a horse comes out of the sea, do not reach out to it, let it go and graze a little, do not move. Then the sea will wave, the sea will double, and a horse will come out of it, it is gray, like a tiger, one side is red and the other is white and the other is black. When you see it, tell it your own name, and it will come and stand by you.’ Rustem was startled, woke up, lost in thought and said, ‘This is a dream’ and fell asleep again. The angel came again and said, ‘Rustem, get up, this is not a dream, I am the Messenger of Allah.’ Rustem got up and went to the sea and it happened as he was told.” In *Qewlê Hespê Reş*, the poet makes the horse fly over the city walls. His attitude is an indication of his artistic narrative. Because the purpose of this text is to highlight the heroism of Caliph Umar. Therefore, we see that epic motifs come to the fore. This also seems to be a characteristic of natural epics. Here, the allegorical and imaginary narrative of the Kurdish poet shows itself. Mythological heroes, extraordinary events have given this literary work more of an Islamic heroic folk story color. This talent may belong

³ We have this verse-verbal version of *Mem and Zin*. We deciphered it from a tape of Dengbej (folk poet) Zahiro. We interviewed him and Dengbej Salihê Qubini in Diyarbakır in 2000. We have this tape with us.

⁴ We collected this folk story from Yasin Kaya in Batman Kozluk Taşlıdere village in 1998. We have the text.

to Ali Hariri, or it may have come from elements of the treasury of oral folk literature. The name of Caliph Ali's horse named Döldül is also mentioned in this work. Döldül is the name of the gray mule that. Muhammed Prophet gave Caliph Ali. We come across a positive horse motif in the products of oral Kurmanji folk literature. In addition, we can perceive the horse speaking Persian and recognizing the seal of the Prophet as mythological elements (Aslan & Ismail, 2025: 176-177).

In *Qewlê Hespê Reş*, the poet makes the horse fly over the walls. This attitude of his is an indication of his artistic narration. Because the purpose of this text is to emphasize the heroism of Hz. Ömer. Therefore, we see that epic motifs come to the fore. This seems to be a characteristic of natural epics. Here the allegorical and imaginative narrative of the Kurdish poet manifests itself. Mythological heroes and extraordinary events have given this literary work more the color of an Islamic heroic folk tale. This talent may belong to Ali Hariri or it may have come from the treasury of oral folk literature. Prophet Ali's horse named Döldül is also mentioned in this work. Döldül is the name of the gray mule given to Hz. Ali by the Prophet Muhammad (Develioğlu, 2021: 2019). We find a positive horse motif in oral Kurmanji folk literature. In addition, the fact that the horse speaks Persian and recognizes the seal of the Prophet Muhammad can also be perceived as mythological elements.

Hehecik-Swallow

In various variants of *Qewlê Hespê Reş* specific to Iran-Salmas, Behdinan, Hakkari, Serhat (Eastern Anatolia), Batman-Garzan⁵, Kulp-Pasur⁶, Ergani⁷, Mardin-Tor and Şanlıurfa-Ruha, when Hz. Ömer is surrounded in the church and the non-Muslim warriors surround him with a black horse, Hehecik⁸ comes to Caliph Umar with his black and white color and sees his condition. Caliph Umar writes his and *Borê Qer's* (Siya Horse) condition on a piece of paper with blood and ties it to the bird's foot. The bird leaves the church building in order to convey this news to Medina. One of the warriors there sees the swallow fly away from Caliph Umar He immediately understands that it will help him and shoots an arrow at the bird. His arrow hits the bird's tail and splits its tail in two. Now, the people attribute the reason for its tail being split in two to this legendary event. For this reason, the swallow bird is sacred among the people living in the village and until these recent years, they come to the balconies of the houses at the beginning of spring, make their own nests or enter the nests they have made in previous years. Here, they lay eggs, hatch and raise their young. No one makes a sound to them. This motif is present in almost all the variations of the story. For example, in the variant of Hesenali Ebdullah, the swallow event is told as follows:⁹

Omer is trapped in the church
He sees the Swallow on its nest
Oh Swallow in the nest
Send the message to Mecca and Medina
Tell the infidels are about to catch Omer
The Swallow came to Medina
It landed on the knee of the Messenger of Allah
Allah gave him the ability to speak
The infidels are close to killing Omer

⁵ Ali Yıldız, 62 years old, lives in Holê (Taslidere) village of Kozluk district of Batman. Heci Mihemed Heci Evdile (Erol), 71 years old, from the same village, shared the same information.

⁶ Abdullah Çakır, from the village of Hesena, 84 years old, heard it from his uncle Muhemed Kuntaş in the village of Hesena 50 years ago. Muhemed Kuntash was a dervish and his job was to sing religious verses melodiously in conversations. In 2014, Ebdullahê Hesena told us about *Beyta Borê Qer* in his house in Diyarbakır on March 9th and we recorded it.

⁷ Heci Huseynê Zaza, 70 years old. He is illiterate, knows Kurmanji as well as Kirmancki/Zazaki. He told us this text in Kurmanji in 2005 in the village of Beşiktaş, Ergani.

⁸ In some variants, it is simply called “çuk” (bird); in another variant, it is called “Hehecik” (Swallow). Among the people, this legend is famous and widespread with the name of Caliph Umar and Hehecikê.

⁹ We translated this text from Kurmanji into Turkish for this study.

The Messenger of Allah called out to Caliph Umar
Caliph Ali got up and prepared Duldul
I don't know where he is, he said where is Umer

Photo 2. Swallow

Discussion

Those who have conducted research on Hespê Reş have generally determined the literary genre of the text as qewl, couplet, cengname, gazaname and story. In this case, we believe that it would be closer to the truth to present the views of our study below:

1. Beytsongers (hymnsinger) sang this text in religious ceremonies, in dervish lodges and dervish lodges, on friday evenings, in dhikr circles, in a makam style, accompanied by the tambourine. For this reason, it may have gained a place among the people as a “beyt” (hymn). Because the text resembles the hymns sung by dervishes in terms of form.

2. Since it is religious in terms of its subject, this text resembles the “kavl” of the Yazidis. That is why it may have taken this name. It may even have taken this name “kavl” from their relationship with the Yazidi “kavval” (hymnists). Because this text, just like the kavls of the Yazidis, is in verse and is written in the language of the people.

3. Since the main event of this text is the war between Muslims and non-Muslims, it may have taken the names “gazaname” and “cengname”.

4. First of all, Mela Mehmud and Zeynelabidin Amedi called this text “story”. This can be evidence for determining the literary genre of the work as “folk story”.

5. The above evidence may be insufficient to prove that the genre of this work can be “folk story” and we may encounter an objection like this: “This text is short and in verse”, but folk stories are in a mixed form of verse and prose.” We can make the following defense here: “When we consider all the variants of the work *Hespê Reş* that we have, we can see that the text is in verse and prose. It is also obvious that it has suffered considerable textual loss over time.”

After all this, when we look at the text of *Qewlê Hespê Reş* in terms of “form” and “content”, we see that it contains almost all the characteristics of the folk tales mentioned above. In addition, the research data is in line with this. In this case, we can consider this work as a religious heroic folk tale. Since it deals with heroes specific to the Islamic religion, we can accept this work as an “Islamic heroic folk tale”. Because the “extraordinary horse” motif is also found in other folk tale texts. Especially the

horse has a special place. These horses, which are mostly included as the heroes of the story in folk tales, have special names. In such stories, the heroes of the story are created from non-human beings, and sometimes they speak. These events also have a special place. The event starts in a certain place and ends in the same place. Folk tales have special narrators because not everyone can easily tell them in the presence of the public. In such texts, there is also a prayer section. In these respects, the text of *Hespê Reş* falls into the category of Islamic heroic folk tales. Therefore, we can say that the "research problem" we identified in the introduction has been solved and the questions have been answered.

Conclusion

From the data of this study and their analysis, it was understood that the story of *Hespê Reş* is a series of religious events that took place between the prophet of Islam, his caliph Omar bin Hattab, Caliph Ali, a non-Muslim tribe and one of their priests. The legendary heroes Black Horse and Swallow took place in the series of events. Although it varies according to the variants, we can assume that the places where the main events took place could be Behdinan, Batman-Garzan or Mardin-Tor.

Although the prophet of Islam, Muhammad, waged wars against non-Muslims and these wars are included in books as literary texts, this event in question is not included in any biography or the wars of the companions. This intergalactic event of the Black Horse may also have been invented on this basis, and the sequence of events may have been invented according to oral tradition. Although these legendary motifs excite the listeners emotionally, they lead to doubts in terms of religious historical reality. This is apparently related to the literary genre of the work. Because during the research process and while collecting the relevant data, we came to the conclusion that the literary genre of this poem is the Islamic heroic folk story.

As understood from the narrators' statements, this text was created to increase the love of the famous heroes of the Islamic religion among the people. Again, for the same purpose, the narrators added some heroes who were far from reality, in addition to the real characters of the heroes, to the text of this story. This caused the real religious heroes of Islamic history to move away from the truth. Disciples, free and wandering couplet singers (dervishes), couplet singers (hymn singers) who were affiliated with religious orders, sang this text in a melodic and melodious manner to the people for a long time. There are still those who read and sing this text today. Their aim is to keep the struggle of Muslims against non-Muslims alive in this way. This has taken its place in the history of the oral folk literature of Muslim nations as a literary tradition.

Recommendations

The text of *Hespê Reş*, which we have studied, is important for Religious-Sufufic Kurdish Folk Literature as well as for General Islamic Literature. When we carried out a literature review during the research process, we could not find any information and knowledge about this text in Arabic Literature, Turkish Literature and Persian Literature. We also did not come across it in comparative literature studies. We believe that if comparative literature studies are carried out between the literatures of Islamic nations after this article, if this *Hespê Reş*'s text is also taken into consideration, it will be an achievement for General Islamic Literature.

Disclosure Statements

1. Declaration of the contribution of the researchers: Only one author has contributed to the preparation of this article. Only one author was involved in the research design, data analysis, writing, editing or supervision of the article. Therefore, the contribution of the first author is 100 %.

2. Conflict of interest: During the preparation of the article, there is no personal, commercial or institutional situation of any author that may be a conflict of interest. Therefore, there is no conflict of interest in our study.

3. Ethics Report: Ethical permission was not obtained in this research. Because the research was conducted based on documents and documents. It does not include any data collection process with humans and animals.

4. Research Model: This study is designed as a research article based on a documentary analysis, and the compilation is carried out in addition. During the research process, previous studies on the field in Arabic, Turkish, German and the Sorani and Kurmanji dialects of Kurdish were reviewed, and their findings were read and evaluated. After this literature review, the researcher went to the field and interviewed Kurmanji speakers in the geography known as the South Eastern Anatolia Region of Turkey. Variants of Hespê Reş, which constitutes the subject of this study, were compiled from living people living in Batman, Diyarbakır, Urfa and Mardin regions of the aforementioned study universe.

5. Disclosure: We had previously carried out this study as a ‘textual analysis’ only at the thesis level in Mardin Artuklu University, Institute of Languages Living in Turkey, Department of Kurdish Language and Culture Master's Programme with Thesis. Our study was ‘defended’ in 2015 and published on Yöktez. In addition, after 6 years, we enriched the text of this thesis with some new studies and published it as a book from Peywend Publications in 2021. However, after nearly 4 years have passed since this book, with the new studies in the literature, we found the need for an article study again and researched the subject from another aspect.

Versîyona Kurmancî

Destpêk

Ji hin metnên edebî yên anonîm ên di nav gel da jê hinek herçendî dînî bin jî, di derbirîna wan da motîfên efsaneyî cih digirin. Ji ber ku ev motîfên derasayî alîyê rasteqîn ên leheng û rûdanên hikayeyan dixin bin sîya xwe, rastîyên wan jî cuda dikin. Mînakek jî van metnan, hikayeya *Qewlê Hespê Reş* e. Di vê metnê da bi tevî ku navên rasteqîn ên dîrokî hene jî, hin rûdan û lehengên ku tê da behsa wan dihê kirin, jî alîyê dîrokî ve bi rastîyê ve li hev nakin. Îca kîjan jî wan rasteqîne ne; kîjan xeyalî ne, jî bo me bûn cihê mereqê. Ligel vê mereqê, dîroka Îslamî ya bi vê mijarê ra têkildar, jî ber motîf û hemanên efsaneyî, marûzî gumanan dihat. Vê rewşê mirovan diêşand, lewra bivê nevê diyarkirina mijara wê, xwedan giringîyekê bû. Ji ber vê yekê me ev kir hinceta xebatekê.

Metna *Hespê Reş*, li ser şerê navbera sehabîyên pêxemberê Îslamê Cenabê Muhemmed û nemisilmanên serdama wî ne. Bi tevî ku lehengên mîna Hz. Elî, Hz. Umer, Keşe, Mîr û Leymûn ên hikayeyê jî alîyê zanista dîrokê ve bi qismî rasteqîn bin jî, lehengên din ên Hehecîk û Hespê Reş ku di hikayeyê da cih girtine, bi temamî efsanewî ne. Bi taybetî diyalogên ligel heywanê bi navê Hespê Reş û efsaneyên li ser wî, herwiha yên ligel çûka Hehecîkê dîrî rastîyê xuya dikin. Îca ev hikaye jî hêla rasteqînî û derasayîtiyê ve di çî rewşê da ye, wekî pîrs û pîrsgirêkekê li pêşberî me xuya dibe. Heta îro ev hikaye di nav gelê Kurd (Kurmanc) û Erebi (Mihelmî) ên herêma Mêrdînê da hatîye derbirin. Gelek varyantên wê yên cîyawaz li herêmên mîna Coleman (Hakkari), Behdînan, Torê (Mardîn), Xerzan (Garzan-Batman), Diyarbakir û Ruhayê (Şanlıurfa) heta roja me hatine. Ji ber ku hin alîyên wê yên dînî û efsaneyî tevî hev bûne, hin alîyên wê yên rasteqîn ên dînî ketine bin sîya motîfên wê yên efsaneyî. Ev jî bûye sedem ku binyada wê ya eslî bikeve rengekî nû. Lewra me jî ev rewş wekî “problema vekolînê” danî pêşberî xwe. Em dê têbikoşin ku bi vê xebata xwe alîyên wê yên rasteqîn û nerasteqîn derxînin meydanê.

Armanç

Gava me dest bi berhevkirina agahîyên têkildarî vê berhemê kir û lîteratura vê qadê xwend, me dît ku li ser berhema *Hespê Reş* hin xebatên berhevkarîyê û tezeke masterê hatîye amadekirin. Ji ber ku vekoleran ev alîyê balkêş ê efsaneyî yê hikayeyê, bi awayekî taybet nenirxandibû, me ew wekî valahîyê vekolînê tesbît kir. Lewra me pêdivî bi vê xebatê dît. Bi armanca ku em bikaribin vekolîneke baş pêk bînin û xwe bigihînin rasteqînîya wê û pîrsgirêka vekolînê çareser bikin, me di destpêka xebatê da ev pîrs jî bo vekolînê diyar kirin: “Gelo dereceya rasteqînî ya metna *Hespê Reş* di çî astê da ye? Rûdana wê ya eslî li ku derê rû daye? Lehengên rûdanê yên sereke kî ne? Kîjan lehengên rûdanê rasteqîn û kîjan jê derasayî ne? Cureyê wê yê edebî çî ye?”

Metod

Piştî ku me lîteratura qada nivîskî û devkî ya têkildarî mijarê di ber çavan ra derbas kir û encamên ber destan nirxandin, me herêmên kurmancîxav ên giştî wekî “unîverse” û “populasyona” vekolînê tixûbdar kir. Me jî teknîkên metoda zanistî ya kalîtatîf, bi rêya “hevdîtin” û “çavdêrî”yê, jî nûnerên bijarte yên qadê, daneyên nimûneyî berhev kirin. Me metnên cîyawaz ên vê berhemê jî hêla alîyên rastî û derasayî ve da ber hev û bi metnên dîrokî yên Îslamî ra berawird kirin. Ji bo ku em alîyên mîtolojîk û derasayî yên vê berhemê tesbît bikin, serê pêşî pêdivîya me bi zelalkirina cureyê wê yê edebî çêbû. Lewra me berê xwe da kitêbên çavkanî yên li ser edebîyata gel a devkî û cureyên edebî yên berhemên edebîyata gel. Me li ber xwe da ku em li ber ronahîya wan cureyê edebî yê *Hespê Reş* diyar bikin. Piştî ku me analîza daneyan kir, me sedem û encamên ku motîfên mîtolojîk ên ku ketine nav vê metnê jî alîyê “nerîta edebî” ve zelal kirin û bi vî awayî cureyê edebî yê vê berhemê diyar kir.

Ji bo ku em bigihîjin encameke zanistî, divê em bi awayê kronolojîk xebatên ku li ser vê berhemê berî me hatine kirin bixwênin û binirxênin. Lewra ji berêkê ve em dikarin wan wiha rêz bikin:

Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) di derdora salên 1856-57an da (Bayezîdî, 2010: 18) nusxeya *Hespê Reş* jî ligel metna îstînsaxkirî ji Jabayî ra şandiye. Wî di serê vê metnê da wiha nivîsiye (Aykaç, 202: 105): *Qewlê Hespê Reş Hikayetê 'Elîyê Herîrî Nam'*.

Albert Socin & Eugen Prym (2025) menzûmeya *Hespê Reş* li Zaxoyê ji devê beytbêjekî derbasî nivîsê kirîye û di nav koleksiyona xwe ya *Hikayet û Kilamên Tûr Abidîn û Botanê* da bi cih kirîye. Wî di têbiniya vê menzûmeyê da hin agehiyên têkildarî berhemê dane; bes alîyê wê yê efsaneyî dernexistiye pêş (Aslan & Ismail, 2025: 226). Mistefa Aslan û Farouk Ismail li ser vê koleksiyona Socin û Prym xebitîne, wan hemû berhemên ku tê da cih girtine hem transkriptî alfabe ya latînî ya Celadet Bedirxan kirîye hem jî ew nixandine û wekî pirtûkekê çap kirîye.

R. Lescot hikayeya bi navê *Hikayeya Gawiran* ku R. P. Charles (1936) ji devê Elîyê Wuso girtiye û neqil kirîye (Lescot, 200: 241) û hinekî wê nixandiye bes behsa alîyên wê yê efsaneyî nekirîye.

Di nav lêkolînên têkildarî *Qewlê Hespê Reş* da xebata Herekol Ezîzan jî balê dîkşene ku wî ew di kovara *Hawarê* da weşandiye (Ezîzan, 1941: 8). Di vê gotarê da wî behsa *Qewlê Hespê Reş* kirîye û tenê ragihandiye ku ev berhemê menzûm e. Ji bilî vê agahiye, wî ev mijar zêde dirêj nekirîye.

M. Emîn Osman di xebata xwe ya *Beyta Hespê Reş* da hin agadariyên têkildarî *Qewlê Hespê Reş* ku ji nav gel berhev kirine ragihandine û bi giştî li ser *Beyta Hespê Reş* û nisbeta wî ya bi Elî Herîrî û meqamê daweta [bêrîte] feqiyên medreseyan kûr bûye (Osman, 1977: 248-249).

Ebdurrehîm el-Muzûrî (1979) di nivîsa xwe ya di kovara *Rewşebîrî Niwî*, hejmara 119an da li ser nisbeta rastî ya menzûmeyê *Hespê Reş* a bi Xalidê Zebârî ra kûr bûye. Li gor wî ji bilî menzûmeya *Qewlê Newala Sîsebanê*, menzûmeyeke Zebârî ya bi navê *Beyta Hespê Reş* heye. Çi heye ku Muzûrî qet behsa vê berhemê û alîyê wê yê efsaneyî nake.

Ebdurreqîb Yûsuf di xebata xwe ya *Şaîrên Klasîk ên Kurd* da ragihandiye ku destnivîseke *Qewlê Hespê Reş* a Herîrî heye û ev li Lenîngradê di destnivîsên Kurd 36an de parastî ye. Piştî vê agahiye, wî dirêjî daye zanînen xwe û diyar kirîye ku li gor Emîn Zekî, Aleksander Jaba û Albert Socinî, *Hespê Reş*, berhema Feqiyê Teyran e Yûsuf, 1988: 16). Tiştê ku heye ew jî qet neketiye alîyên rastîn û efsaneyî yê hikayeyê.

Kovara *Sirwe* (1991) metneke bi navê *Beyta Hespê Reş* belav kirîye. Li gor ku ji xebatkarên kovara *Sirwe* Perwîz Cihanî diyar dike¹⁰ yekî bi navê Beytbêj Kamil ê ku ji Selmasê ye ev metin ji karbidestên kovarê ra anîye û wan ew weşandiye.

Tehsîn Îbrahîm Doskî di xebata xwe da cih daye agadariyên vê qadê. Ew ji Muzûrî radigihîne ku ji bilî Menzûmeya *Sîsebanê*, menzûmeyeke din a bi navê *Beyta Hespê Reş* li ser xezayekê heye (Doskî, 1993: 66). Çawa ku xuya dibe, wî ev hikaye wekî “xezaname” bi nav kirîye.

Maruf Xaznedar di gotara xwe da wê agehiyê radigihîne ku Feqî, berhemê bi navê *Hespê Reş* heye (Xeznedar, 1998: 48). Tiştê ku heye wî alîyên rasteqîn û derasayî yê menzûmeyê nekirîye mijara xwe.

Muhemmed Ebdullah di xebata xwe ya berhevkarî yê da cih daye metnekî *Qewlê Hespê Reş* û navê *Beyta Hespê Reş* lê daniye (Ebdullah, 2002: 179). Vî berhevkarî ha çawa ku “cih” û “dem” a berhevkirina metna xwe nedaye, tu agadariyeke têkildarî mijarê jî nedaye.¹¹

Zeynelabidîn Amedî (2002) metnê vê berhemê bi navê *Hikayeta Hespê Reş (Borê Qer) Qewlê Elî Herîrî* di nav mecmû'eya xwe ya destnivîs a bi navê *Menzûmetan* de bi cih kirîye. Ji vî sernavê berhemê diyar dibe ku wî nisbeta wê daye Elîyê Herîrî.

Ebdullah M. Varlı yek ji wan lêkolêrên ku di lêkolîna xwe ya têkildarî *Qewlê Hespê Reş* da bi dorfirehî behsa nivîskar, nusxeyên berhemê û ciyê rûdana wê dike. Li gor ku di xebata xwe da diyar dike, heta niha wî heşt guhertoyên vê berhemê bi dest xistine. Di nav van nusxeyan de ya herî cihêrengî ew e ku Varlı, nisbeta wê bi Ehmedê Xanî ve dike û diyar dike ku Xanî, ristevanê wê yê ewil e (Xanî & Varlı, 2004: 419).

¹⁰ Spas bo Perwîz Cihanî ku wî kovara *Sirwe* nişanî me da. Ji kovarê diyar dibe ku wan ew berhem bi navê *Beyta Hespê Reş* di hejmara 67an a sala 1991ê da çap kirîye. Zimanê vê nusxeyê di dirûvê devoka Badînanê da ye û ihtîmal qewî ye ku ew jî metneke vê herêmê be. Fotoyê vê nusxeyê di pêvekan da cih girtiye. (Tarîxa hevpeyvînê: 03.08.2021).

¹¹ Mala Dawudê Bagurî ava be ku wî pdfya vê pirtûkê ji me ra şand.

Lêkolerê edebîyata gel a kurmancî Celîlê Celîl du metnên *Qewlê Hespê Reş* di xebata xwe ya bi navê *Keşkula Kurmancî* da bi cih kirine. Ji bo metnê ewil ku di bin sernavê “Beytên Poemî” da bi cih kirîye wê agehîyê dide ku ev, berhema Elîyê Herîrî ye (Celîl, 2004: 15). Tiştê ku heye Celîl, di vê xebatê de agadarîyên zêdetir qeyd nekirine û tenê metnê nusxeya alfabeya erebî ku trasnkirîpe kirîye lê zêde kirîye.

Abdurrahman Adak di xebata xwe da li ser hikayeta *Borê Qer* nêrîneke nêzî ya Varlî deranîye pêş (Adak, 2013: 185).

A. Yıldız (2015) tezeke masterê li ser *Hespê Reş* amade kirîye û giranî daye ser berhevkirina metnên wê û metnê wê krîtîk kirîye. Wî piştî danasîna wê ya ji hêla teşe û naverokê ve hinek cih daye motifên mîtolojîk; bes li ser hêla wan a ku zerarê dide alîyê rasteqînî yê berhemê kûr nebûye (Yıldız, 2021: 75). Herwiha dane û agadarîyên ku ew di pêvajoya xebata xwe da gihaştîyê, li gor derfetên îro kêr û lawaz in. Bi tevî ku wî ev teza xwe di sala 2021ê da çap kiribe jî, li gor derfetên sala 2025an dîsa jî kêmahî tê da hene. Di vê xebatê da me ji dokuman û belgeyên wê xebatê mifa wergirt.

Mehmet Bozkoyun di xebata xwe da cih daye varyanteke *Hespê Reş* û navê wê danîye *Bor*. Wî ev metin ji devê derwêşekî devera Ruhayê Eyûb Kurê Xelîl wergirtiye û cureyê wê wekî “beyt” bi nav kirîye (Bozkoyun, 2016: 68-76). Wî ew nîqaşên ku li ser aidiyeta *Hespê Reş* hatine kirin, di tîbînîyê da bi cih kirine û dîyar dike ku ev beyta ku wî bi dest xistiye, di dirûvê metna Varlî da ye. Hejmara rûpelên vê varyantê 8 e û her qitaya wê bi selewatên li ser Hz. Pêxember diqede.

H. Yeşilmen di teza xwe ya doktorayê de cih daye hikayeyeke gel bi navê *Meymûnê*. Wî ev hikaye ji devê hikayebêjekî mêrê 78 salî yê Mehellemî yê Midyadê berhev kirîye. Ev hikaye pir dişibihe *Hespê Reş*. Qenaeta Yeşilmen ew e ku hikaye tîkildarî Êzdiyan e. Ji bo vê jî Roger Lescot wekî referans nîşan daye. Yeşilmen wekî din ji devê mîrekî 38 salî ku ji gundê Keferallab (Yolbaşı) ye hikayeya *Hespê Reş* bi zimanê “Erebî” neqîl kirîye û dîyar kirîye ku di serdema Şêx Ehmedê Xeznewî (1886-1950) da edet bû ku êvarên înan ev di cemaetê da bihata derbirîn (Yeşilmen, 2016: 124).

H. Akyol varyanteke *Hespê Reş* ji devê Wasîfê Kanîya Henê yê herêma Xerzan/Batman (Akyol, 2019: 127-129) wergirtiye, navê *Umer û Hespê Reş* lê danîye û weşandîye. Wî tu agahîyeke din li serê nedaye. Vî vebêjerî ev metin bi temamî bi terzê pexşan derbirîye. Herçendî rêzerûdan ji varyantên din ne cuda bin jî, qewareya wê li ber varnyantên din hindik maye.

Yaşar Kaplan di xebata xwe da cih daye varyanteke dirêj a *Hespê Reş* devera Colemêrgê (Kaplan, 2019: 213-248). Wî piştî ku hinekî bi giştî behsa vê menzûmeyê kirîye, dor anîye ser mekanê rûdanê û dîyar kirîye ku cihê ewil Kela Şûşê ye ku nêzî bajarê Akrê ya Bakurê Iraqê ye; cihê duyem jî Kela Bêgirê ye ku nêzî Colemêrgê ye. Kaplan metnên vê menzûmeyê ji devê 9 beytbêjan wergirtine û deşîfrasyona wan kirîye. Wî hem bi awayê pexşan hem jî bi nezmî ev metin tomar kirîye. Mirov dikare bigihîje wê qenaetê ku di nav metnên berhevkirî yên heta niha da xebata herî berfireh ev e. Çînkû hejmara rûpelên wê 33 ye û gelek bi rêk û pêk e. Tiştê ku heye mirov nizane ka bê wî ev bi çi rêbazê, ji çend varyantan, ji devê çend vegêran werrgirtiye û nivîsîne. Çawa ku Ömer Delikaya (2024: 1201) amaje pê dike, heke wî her varyantek bi awayê cuda cuda qeyd kiribûya, dê mifaya wê zêdetir bûya.

T. İbrahim Doskî xebateke bi navê *Şerha Bermaya Dîwana ‘Elîyê Herîrî* kirîye û wî di wir de, neh şîrên Herîrî şerh kirine û peyra cihekî berfireh daye metnên *Hespê Reş*. Ji lêkolîna wî, bi delîlan dîyar dibe ku îlhez ‘Elîyê Herîrî *Qewlê Hespê Reş* nivîsiye (Doskî, 2020: 162). Wî di dawîya xebata xwe da cih daye metna menzûmeyê ku Mela Mehmûdê Bazidî ew wekî destxet daye Alexandre Jaba.

Rizgar Cebaz (2020) li ser jîyan û berhemên ‘Elîyê Herîrî xebitîye û wî navê *Dîwanî ‘Elî Herîrî Yekem Şairî Kirmancî* lê danîye. Wî di lêkolîna xwe da cihekî berfireh daye metnên *Qewlê Hespê Reş*, lîteratura xebatên li serê û varyasyonên wî yên devkî û nivîskî. Wî piştî ku nîrxandîna lîteratura van xebatên berî xwe kirîye, cih dide bîbliyografyaya xebat û lêkolînên tîkildarî Herîrî.

Perwîz Cîhanî di gotara xwe da li ser nusxeyên *Qewlê Hespê Reş* û nisbeta wê ya bi ‘Elîyê Herîrî ra kûr bûye (Cîhanî, 2020: 4-5). Çi heye wî jî vê zêdetir xebat li serê nekirîye.

Yakup Aykaç (2023) di xebata xwe ya *Mecme‘a Xezelyatêd Şu‘erayêd Kurmancan* da tenê cih daye deşîfrasyona metna *Hespê Reş* û wekî din tiştek li serê negotîye.

Di pirtûka bi navê *Batman Halk Kültürü* (2022) da ku bi alîkarîya Batman Ünivesitesiyê hatîye amadekirin, ew bawerîya gel a li ser çûka heheçik û Hz. Umer û *Hespê Reş*, wekî “efsane” hatîye qeydkirin (Demir & Gültekin, 2022: 86).

Seher Karak (2023) di xebata xwe da metna *Hespê Reş* di nav cureyên edebî yên “cengname”yan da nîşan dide.

H. Akyol varyanteke *Borê Qer* ji devê Tenzîla Ferho ya Ozekliya Dîyarbekirê berhev kirîye û varyanteke din (2023: 84-92) jî dişa bi navê *Borê Qer* ji devê Hafîz Mihemeyê Licî berhev kirîye û çap kirîye (Akyol, 2023: 82-83). Varyanta duyem ji ya yekem gelek zêde dirêjtir e.

Kenan Subaşı bi meqaleya xwe beşdarî nîqaşa cureyên edebî yên devkî bûye metna *Hespê Reş*, wekî “xezawatname-cengname” (Subaşı, 2024: 107) nîşan dide.

Çawa ku ji lîteratura vê qadê jî dîyar dibe, pîranîya vekoleran tenê metna vê berhemê berhev kirîye û weşandiye. Hinek ji wan jî li ser nisbeta *Qewlê Hespê Reş* a bi şairan ra xebitîne. Hema hema yek vekolerekî jî li ser metna giştî yê vê berhemê û alîyê derasayîya lehengên wê agadarî nedaye. Ji berhevkarên hinekan tenê metnên devkî yên gel berhevkirine û ew çap kirine, hinekan jî tenê metnên wê yên nivîskî neşir kirine. Bi tevî van xalan, vekoleran di xebatên xwe da hindik cih daye taybetmendiyên edebî û dîrokî yên berhemê. Hinekan cureyê wê yê edebî wekî *hikaye* li qelem daye, hinekan *çîrok*, pîranîya wan jî wekî ew wekî *beyt* hesabandîye. Tiştê ku heye di serê vê berhemê da çawa ku taybetmendiyên cureyê edebî yê *xezanameyan* hene, yên *cengname* û *efsaneyan* jî hene.

Cîyawazîya vê vekolîna me, ji yên din ew e ku dê hem li ser metnên wê yên nivîskî bixebite, hem jî li ser yên devkî. Angaştê vê vekolînê ew e ku heger bi temamî nebe jî, bi awayekî giştî pîrsgirêka têkilîya wê ya bi edebîyata gel a kurmançî re destnîşan bike û gewdeyê giştî yê metnê vê berhemê ji hêla dîrok, rasteqînî, derasayî û cureyê wê yê edebî ve ji hev û din derxîne.

Vedîtin

Mijara Hespê Reş

Em dikarin “kurte”ya *Hespê Reş* wiha dîyar bikin; rojekê Pêxemberê Îslamê di mizgefta Medîneyê da ji sehabîyên xwe ra dibêje ku hespekî reş bi dilê xwe bûye muslim, ji bo ku bikeve xizmeta me, ji behre derketîye û ketîye rê ku bê cem me, çi heye ku mîrekî nemuslim ew girtîye û hebis kirîye. Kî biçe wî biêne, dê bihiştê qezenc bike. Hz. Umer radibe, dibêje ez diçim û diçe bajarê wî mîrê gawiran, bi alîkarîya keşeyekî û qîza wî Leymûnê, wî hespî dikire. Gava dike vegere, palewanên bajêr bi pey dikevin. Ew jî xwe davêje dêrekê û tê da dikeve hesarê. Çûkeke bi navê Hechecikê di hawara wî agehîyê dibe digihêne Medîneyê. Hz. Elî û sehabî ku pê dihisin, tên piştî herbeke mezin wî û *Hespê Reş* xelas dikin.

Pîrsgirêka Cureyê Edebî yê Hespê Reş

Vekolên ku li ser metnê *Qewlê Hespê Reş* xebitîne, ev cureyê edebî yê vê berhemê bi awayên cuda bi nav kirîye. M. Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) di serê nusxeya destnivîs a vê metnê da wiha nivîsiye: *Qewlê Hespê Reş Hikayetê ‘Elîyê Herîrî Nam’* (Aykaç, 2023: 105). R. Lescot “hikaye”, Herekol Azîzan (1941), “qewl” gotîye, Mihemed Emîn Osman (1977) “beyt”, Ebdurrehîm el-Muzûrî (1979) navê “beyt” lê daniye; peyra gotîye li ser “xeza”yê ye. T. Îbrahîm Doskî (1993) jî navê wê “beyt” daniye, peyra alîyê wê yê “xeza”yê derxistiye pêş. M. Ebdullah (2002), “beyt” û “qewl”, Z. Amedî (2002) navê “hikayet” lê daniye, peyra gotîye “qewl”, E. Varli (2004) “qewl”, Celîlê Celîl (2004) bi tevî ku navê wê yê nerîtî “qewl” lê daniye jî, ew vê menzûmeyê di bin banê “beytên poemî” da bi cih dike. M. Bozkoyun (2016) ew wekî “beyt” bi nav kirîye. Halit Yeşilmen (2016), ew wekî hikaye bi nav kirîye. Y. Kaplan (2019) wekî “beyteke dînî” bi nav kirîye. T. Î. Doskî (2020) di xebata xwe ya vê dawîyê da jê ra gotîye “qewl”. A. Yıldız (2021) cureyê wê yê edebî “xezaname”, Y. Aykaç (2023) “cengname” û K. Subaşı (2024) “xezawatname-cengname” daniye. Ji ber ku vekoleran ev alîyê cureyê edebî yê vê metnê baş zelal nekirîye, hin taybetmendiyên wê jî bi hêsanî nayên zelalkirin. Ji ber ku ev xebat hêla berhemê, bi alîyê wê yê derasayî ra têkildar e, li vir dê ev alîyê wê bihê nikirandin.

Bi tevî ku pîranîya vekoleran vê metnê wekî “beyt”, “qewl”, “hikayet”, “cengname” û “xezaname” bi nav dikin jî, di pêvajoya vekolînê da qenaet ji me ra çêbû ku divê cureyê wê yê edebî “Hikayeya Gel” be. Nexwe divê em hinekî behsa taybetmendiyên “Hikayeyên Gel” bikin.

Çawa ku Boratav amaje pê dike, zemanê berê, di nav gel da serê pêşî cureyên edebî yên mîna hikayeyên destanî, danişmendname û betilname li pêş bûne. Di pey van da wekî cureyekî edebîyata

devkî, hîkayeyên gel jî ketine nav jîyana civakî-çandî ya gel. Piştî serdemekê, ji hîkayeyên destanî zêdetir, hîkayeyên gel cihê xwe di nav jîyana edebî ya gel da xweş kirine. Bi domana demê ra derbirin û vegêrana van metnên hîkayeyên gel, wekî nerîteke edebîyata gel a devkî zêdetir bi pêş ketîye (Boratav, 1969: 54). Ji ber ku gel jê hez kirîye, hîkayebêj û aşîqan ev cure berhem di civatên gel da her û her derbirîne û êdî wan cihê metnên destanî, xezawatname, menaqîbane-wilayetname, û betilnameyan girtiye. Guhdarên piştî sedsala 16an, ji hîkayeyên li ser şer û pevçûnên ku li dijberî gelên din hatine kirin zêdetir li hîkayeyên ku mijara wan rûdanên navxweyî ne guhdarî kirîye. Lewra aşîqên gel, ev metnên wiha yên ku pexşan û nezim tevî hev in, li pêşberî koma gel derbirîne û peyra jî wan tenbûr jî tevî vê vegêranê kirîye. Digel vê bîr û raya Boratavî, helbet bivê nevê mimkun e ku cîyawazîyên cureyî yên edebîyata gelan jî derkevin pêşberî me.

Bi vî awayî mirov ji çavkanîyên dîroka edebîyatê (Kudret, 1980: 292) pê derdixe, hîkayeyên gel di pey metnên destanan da derketine holê û wan şûna destanan girtiye. Lehengên rûdanan ku di hîkayeyên gel da cih digirin, ji yên destanan zêdetir nêzî rastîyê ne. Ew rûdanên ku di wan da diqewimin, ji aliyê awartebûnê ve ji yên destan û çîrokan (metel) tixûbdartirkirî ne û bêtir nêzî rastîyê ne. Tenê ew hozanên gel ên şareza û pîspor dikarin wan vebêjin. Mijara sereke ya hîkayeyên gel “evîn” û “qehremanî” ye. Ji ber ku nahê zanîn bê ka gelo kîjan hozanî cara ewil ev cure hîkaye derbirîne, hîkayeyên gel wekî metnên anonîm dihên hesabandin. Bi tevî wî awayê xwe, ew wekî metnên edebî hatine dîtin. Bi piranî hîkayebêj wan digel enstrumanan vedibêjin. Li herêma Serhedê xelk ji hîkayeyên gel ra serguzeşt jî dibêje.

Polînkirina Hîkayeyên Gel

Zanyarên vê qadê bi du awayên cîyawaz hîkayeyên gel ji aliyên cuda cuda ve dabeşî cureyan kirine. Wan cureyên hîkayeyên gel ji hêla dirêjî-kurtîyê ve (Şener, 1996: 11) û ji hêla mijar û serkanîya wan ve polîn kirine (Pertev Nailî Boratav, 1969, s. 54).

Ji pîsporên qadê Şener, ew ji vê hêlê ve dabeşî “hîkayeyên gel ên kurt” û “hîkayeyên gel ên dirêj” kirine. Hîkayeyên kurt metna van cure hîkayeyan li dor yek rûdanekê hatiye hûnandin, binyada wê sade û besît e û qewareya wê kurt e (Şener, 1996: 11). Hîkayebêj wê li pêşberî guhdaran di nav du saetan da derdibire û diqedîne. Hîkayeyên dirêj ku hene, metna wan li dor rêzerûdanan hatine hûnandin, binyada wan berfireh e û qewareya wan dirêj e. Tê da lehengên curbicur hene. Hîkayebêj li pêşberî guhdaran jînameya lehengan bi berfirehî derdibire û ev vegêran carinan bi qasî 5 yan jî 7 şevan berdewam dike.

Hinek ji zanyarên zanista edebîyatê (Kudret, 1980: 292) hîkayeyên gel ji aliyê mijara wan ve bi awayê “Hîkayeyên gel ên evîndarîyê” û “Hîkayeyên gel ên qehremanîyê” dabeş kirine. Hinek zanyarên din ên mîna Sakaoğlu û vekolerê Fransî Edmond Saussey jî hîkayeyên gel ji hêla “esil û çavkanî”yên wan ve polîn dikin û diyar dikin ku eslê hin hîkayeyên gel destanî ye, hinek jê li ber destê aşîqên tenbûrê çêbûne û yên din jî Îslamî ne. Îca Sakaoğlu cureyê “Hîkayeyên gel ên Îslamî” li cureyên wê zêde kirîye (Sakaoğlu, 2018: 19). Hîkayeyên evîndarîyê ew cure hîkayeyên gel in ku rûdanên li ser serpêhatîyên evîndaran qewimîne vedibêjin. Evîndar bi piranî nagihîjin hev û din. Ev jî taybetmendîyên nerîta aşîqîyê bi hemû alîyan nîşan didin. Hîkayeya *Tahir ve Zühre*, *Ercişli Emrah*, *Arzu ve Kanber*, *Asûman ve Zeycan* mînakên vî cureyî ne. Hinek ji van hîkayeyên gel hene ku di bawerîya gelan da bingeheke rastîyê ji bo wan rûdanên evîne heye. Aşîq wan digel enstrumanan distrên. Hîkayeyên mîna *Kerem û Eslî*, *Aşîq Xerîb*, *Emrah û Selwî Xan*, *Summanî û Mehmet Beg*, *Kirmanşah*, di vê kategorîyê da cih digirin.

Hîkayeyên gel ên qaremanîyê ew cure ne ku li ser derbirin û vegêrana lehengekî çêdibin. Wekî mînak, hîkayeyên gel ên mîna *Şah İsmail*, *Celalî Bey*, *Yarah Mahmut*, *Latîf Şah*, *Hurşîd Bey* û *Köroğlu* li aliyê Serhedê hene û ji ber ku aliyê wan ên qaremanîyê zêdetir li pêş e, wekî hîkayeyên gel ên qehremanîyê dihên hesabandin. Bi taybetî hîyayeya gel a bi navê *Koroxlî*, çawa ku di nav edebîyata gel a Tirkî ya Tirkîyeyê da heye, di edebîyata Azerbaycan, Türkmenistan, Gürcistan, Kazakistan û Türkistanê da jî heye. Wekî din di nav civakên neteweyên din ên mîna Gurcî, Ermenî Tacik û Kurdan da jî varyantên wê hene (Boratav, 2012: 46).

Gava em dihên ser cureyê koma sêyem ku navê wî “Hîkayeyên gel ên Îslamî” ye, helbet mijara wan ew cure rûdanên dîrokî ne ku li derdora nîrxên Îslamî qewimîne. Ji ber ku vegêran bi giştî li dordora qaremanîya hin serlehengên dîrokî-îslamî teşe digire, mirov dikare wan jî wekî “Hîkayeyên gel ên dînî-qaremanî” bihejmêre. Jixwe hîkayeyên gel ên dînî-qaremanî yên mîna *Keleha Xeyberê*, *Bettal Gazî* û *Hz. Elî* jî li ser vê bingehe ne.

Taybetmendîyên Xweser ên Hikayeyên Gel

Hikayeyên gel, ji hêla “teşe”yê xwe ve bi giştî bi terzê nezmî û pexşanî tevî hev dihên derbirin. Vebêjer, hêla hestan bi awayê nezmî; hêla şayesandinê bi awayê pexşan derdibirin. Li gor Sakaoğlu piraniya metnên wan ên menzûm li ser bingeha “pîvana kîteyê” ye û hejmara kîteyên rêzikan 11-12 ye. Bi piranî di destpêka metnên wan da hin peyvên qalibî hene. Vebêjer, metna xwe bi diayê diqedîne. Zimanê hikayeyên gel bi giştî sade ye. Ji hêla “naverok”ê ve gava em li hikayeyên gel dinihêrin, dibînin ku rûdanên wan, bi rûdanên dirokî ra têkildar in. Herwiha hin leheng û tiştên awarte yên mîna Hz. Xizir (e.s.) û “hespên awarte” jî di wan da cih digirin. Bi taybetî hesp, cihekî taybet digire. Bi piranî “navekî taybet” ên van hespên ku bûne lehengên hikayeyê heye. Wekî din ew mexlûqên derveyî mirovan jî dibin lehengên rûdanan û carina diaxivin. Cihekî taybet ên van rûdanan heye, rûdan jî cihekî dîyar dest pê dike û dîsa li heman cihî diqede. Vegêrên taybet ên hikayeyên gel hene, herkes nikare wan di hizûra xelkê da vebêje. Di van cure metnan da bi giştî beşa diayê jî heye (Sakaoğlu, 2018: 4-11).

Hikayeyên Gel ên Kurdî

Vekolerên edebîyata gel a Kurdî, hikayeyên gel ên Kurdî wekî yên gelên cîran xwedan raborîyeke dûredirêj dibînin; bes bi awayekî din wan polîn dikin (Subaşı, 2023: 149): Destanên evînî û lehengî yên tîkel yên mîna *Memê Alan*, *Dewrêşê Evdî*, *Kerr û Kulik*, *Sîyabend û Xecê*, destanên xwerû evînî yên mîna *Xelîl Beg û Gewrê*, *Heso û Nazê*, *Memê û Eysê*, *Sêva Hecî* û destanên strankî yên evînî yên mîna *Gula Bayfile*, *Emerkê û Qîza Tucar Axa*, *Sosin û Ferzê*, *Esmera Şukrî*, *Silo Begê* û hwd.

Hikayeya Hespê Reş û Cihê Rûdana Wê

Di pêvajoya xebat û vekolînên têkildarî *Hespê Reş* da vekoleran bîr û rayên cîyawaz li ser cihê rûdana wê derbirîne. Bi qenaeta M. E. Osman (1977: 249), cihê rûdana *Hespê Reş* seyrangeha wan li nik gora şehîd Wuriya ye ku li Kela Şûşê ye. Wuriya, ji dema Dawud Pêxember ve maye, yaxud ji xelqê Iskenderûnê ye. Li seyrangehê Elî Herîrî, cihekî dibîne û dipirse bê ka ev çî ye. Gel û feqî jê re dibêjin ku ev cîyê Hespê Reş e û keşeyek li Şûşê hebûye, di wextê xîlafeta Îmamê Umer da bûye misilman û bi Hz. Umer ra harîkarî kirîye ku Hespê Reş jî nik qiralê Şûşê bîne. Gava feqî weha dibêjin, Elîyê Herîrî dibêje ku ez jî dê metnekî li serê bibêjim û bila navê wê derê belav bibe û xelq jî guhê xwe bidine vê suhbetê û selewatan bidin. Herîrî dest pê dike *Beyta Hespê Reş* bi li ser meqamê daweta [bêrîte] feqîyan dibêje. Wekî din li gor varyantan cihên din ên mîna Xerzan (Ç1, Ç 2; Ç3), Tor û Akrê jî wekî cihê rûdana wê hatine dîyarkirin.

Varyantên Hespê Reş

Vekoleran ji nivê dawî yê sedsala 19an ve dest bi berhevkirina metna *Hespê Reş* kirîye û hinekan li ber metna wê, nusxeyên nû amade kirine. Ji wan ê ewil Mela Mehmûdê Bazidî ye. Wî du varyantên *Qewlê Hespê Reş* dane Alexandre Jabayî. Di pey wî da êdî vekolerên Ewropî yên mîna Albert Socin li serê xebitîne. Di nav van da bi taybetî varyanta bi navê *Hikayeya Gawiran* ku R. P. Charles di sala 1936an da ji devê Elîyê Wuso girtîye balê dikêşe (Lescot, 2009: 241).

Di nav pêvajoya piştî Bazidî da zêdetirî deh varyantên vê hikayeyê hatine tomarkirin. Hinek ji wan ji devê vegêran bi xwe hatine berhevkirin; hinek jî ji destxetan hatine îstînsaxkirin. Di pêvajoya vê vekolîna xwe da em gihaştin 12 varyantên wê.

Heta niha hemû varyantên wê bi Kurmancî bûn; bes cara ewil du hebên wê yên bi Erebi bi destê me ketin. Ew jî ew in ku Halit Yeşilmen ji herêma Mêrdînê ew berhev kirine û bi navê *Meymûnê* neqil kirîye (Yeşilmen, 2016: 124). Wî ev hikaye ji devê hikayebêjekî mîrê 78 salî yê Mehellemî yê Midyadê berhev kirîye. Navê heywanekê Meymûn e, ji hespê kurtir e, ji qantirê xurtir e. Tê gotin ku ji Behra Wanê derketîye hatiye. Ev hîn zêde nêzî varyantên Kurdî ye.

Foto 1. Deyru'l-Umurê (Menastira Mor Gabriyel) ji jorê ve

Yeşilmen, varyanteke dîn ji mêrekî 75 salî yê gundê Qertmîna (Yayvantepe) Midyadê berhev kirîye: Li herêma Erxenîya Dîyarbekirê, derwêşan di êvarên înan da li ber Dergahê Şêxên Kotekan di helqeyên zikirî da ev menzûme wekî beyt gotine (Ç3). Li aliyê Xerzan jî melayan di sohbetên dînî da ev metin wekî çîrok û hîkayeyên dînî yên qaremanî ji cemaetên xwe ra derbirîne (Ç1, Ç2).

Hêmanên Efsaneyî yên Berhemê

Du cureyên heywanan di vê berhemê de wekî serleheng hatine bicihkirin. Yek jê *hesp*, ya din jî “teyrik”ek e. Ev teyrik, li gor piranîya qewlbêjên gel ku guhertoyên wan bi destê me ketine, Hehecîk e. Heywana duyem herçendî li gor guhertoyan hinekî biguhere jî, bi giştî hespekî reş ê efsaneyî ye ku jixwe hozanan navê wî li berhemê danîye.

Hespê Efsaneyî

Hem di metnên dînî yên Îslamî da hem jî di metnên edebîyata devkî ya Kurmancî da cihekî giring ê hespên reş heye. Lewra li vir me divê serê pêşî em behsa metnên dînî bikin û peyra jî ya edebîyata Kurmancî.

Hinek hedîs jî li ser xêr û xweşîya hespan hene ku me ew ji berhema bi navê *Cem’ul Fewaid, Min Cami’il Usûl we’l Mecma’iz-Zewaid*, beşa “cîhad”ê û xêra hespan dîtin.

Ebû Qetade ev derxistîye: “Bixêrtirê hespan, ew hespê reştirîn ê beş e ku lêva wî ya jor belekokî ye, îca piştî wî cureyî, ew hespê reştirîn e ku sê lingên wî çal in, lê lingê wî yê pêş ê rastê, ne çal e. Heke yê reştirîn tune be, îca dor dihê ser wî hespê kumeyt (sor) ku li ser van wesfan e.” (er-Rudanî, 2012: 412-413).

‘Urwetu bin Ce’id ev derxistîye: “Hesp, heta roja qîyametê jî bijîyê/biskê enîya xwe, bi xêr, ecir û xenîmetê ve girêdayî ye.” Ebû Kebşete ew derxistîye: “Hesp, heta roja qîyametê jî bijîyê/biskê enîya xwe, bi xêrê ve girêdayî ye, ehlê wê ku li ser wê alîkar in û nefeqeya/mesrefa wê didin, wisa ne mîna ku bi destê xwe, tim sedeqe belav bikin.” Ebû Zerr ew derxistîye: “Tu hespekî Erebi tune ye ku di wextê her seherê de, jê ra îzîn neyê dayin ku ew van her du duayan bike: Ya Rebbî, ji Benî Ademîyan, te ez ji kê ra xwestim, ji wî ra te ez bexişandim, tu min jê ra bikî wî ehl û malê ku herî zêde li ber dilê wî şîrîn e, yan jî tu wisa bikî ku di nav ehl û malê wî da wisan bim ku herî zêde jê hez dike.” (en-Nesaî, 2013: 585).

Di edebîyata Kurmancî ya gel de, motîfa hespan, gelek berbelav e. Di hîkayeyên gel ên anonîm de, *hesp* wekî lehengekî sereke hatîye bikaranîn. Ev hespên ku di efsane û destanên siruştî yên gel da navên wan hene, awarte, giranbûha û xusûsî ne. Di hîkayeya gel a devkî ya *Mem û Zînê* da jî hespekî efsaneyî heye. Navê wî *Bozê Kurî Behran, Bozê Rewan yan jî Boran* e. Ew jî, dema ku Mem ji bajarê bavê xwe derdikeve, ne bi dilê dê û bavê wî ye û wan lingên hespî qeyd û lele kirine. Gava ew dike ku ji bajarê Muxurbîyan derkeve, mîr derîyê bajêr lê girtine, hesp bi ser sûra vî bajarî de ferqaz dide. Bi rê da, haya Memî jê tune ye; lêbelê lingê wî lele kirîye. Xoceyê Xizir dihê hawara wî û haya Memî pê

dixe.¹² Mem, li ser piştâ vî hespî digihîje welatê Zînê. Gava digihîje Cizîra Botan, camên xaniyên bajêr, ji ber şihîna *Bozê Kurî Behran*, dişkên.

Motîfa hespan, di *çîrokên gel* ên Kurmancî de jî bala mirovan dikêşin. Di çîrokeke *Mîrze Mihemed* de, hesp wiha derbas dibe: “Hebû padşak, du hev kurê padişê hebûn. Navê yekî Mîrze Mihemed bû, navê yekî Elî bû. Padişâ qet rû nedida Mîrze Mihemed. Rojekê Mîrze Mihemed diponije û divê: Qet rûmeta min li cem bavê min tune. Rabû hespê xwe yê Behrî siyar bû. Ji malê derket. Terkedunya bû çû.”.

Di hikayeya gel a *Reşîd Paşa û Xezalê* da hespeke efsanewî heye ku navê wê, *Xedra* ye. Reşîd Paşa, bêtî vî hespê nikare dilketîya xwe ya bi navê Xezalê bîne. Bavê Reşîd Paşa, ev hesp veşartîye û naxwaze bide kurê xwe. Ew jî wezîrên bavê xwe dixwe dewrê û bi vî awayî Xedrayê jê distîne û qesda welatê Xezalê dike.¹³ Bêjeya “xedra” di zimanê Erebi de tê wateya “kesk”îyê. Li gor gramera zimanê Erebi zayenda wê “mê” ye (el-Meqdisî, 1432: 188).

Di destana *Ker û Kulik* de hespekî efsaneyî yê Axayê Erebi Gêsi heye, navê wî *Bilêcan* e. Emer Axayê Kurd, dixwaze ku vî hespî bi dest bixe, jî bo vî yekê jî, Kulik dişîne ku wî bîne (Zilan & Roşan, 2004: 105). Herweha, mehîneke din jî heye ku mîtolojîk e. Navê wê *Sosik* e. Di destana *Ker û Kulik* da hespê bi navê *Bilêcan* jî mîtolojîk e. Ev hesp li cem eşîra Gêsiyan e. Rojekê çend derwêş dihên mala Emer Axayê Zengûzêrîn, jî xanima malê ra dibêjin ku her tiştê vî malê temam e; mixabin *mehîna Bilêcan* jê kême. Xanim dibêje ew çi mihîn e? Derwêş wiha bersiva wê didin:

Bilêcan mehînek e

Mehîneke kiras-kırıye

Kirasê çarbask-kırıye

Çarbaska wê kilit- kırıye

Mifta kilitan li cem qıza Elisarê Gêsi ye (Aras, 1996: 26).

Hespeke efsaneyî di *Destana Rûstemê Zal* de jî heye. A. Sosin û E. Prym ku li ser hikayeya *Rûstemê Zal* berhevkarî kirine, li ser hespa Rûstemî ev agahî dane:

“Wekî rabû ser xwe, Rûstem fikirî, şev e, carek di nivîstekî di xew re çû. Milyaket hate ser, gote Rûstem: Rabe ser xwe, carek li fecra sibehê de here ber gevenda behrê, ji xwe re çalekê bikole, hindek qirş û qelaş bavêje ser xwe û rûne li wê derê. Gavekê te dît mehînek dê derkevît ji wê behrê. Destê xwe navêje wê mehîne, bila biçit ji xwe re biçêrit, tu ji cihê xwe nelive, paşî wî, wê bihnekî pêl dê bikevin behrê, behr bibit du qat, hespek dê ji nav derkevît, ew hespê çawan a, belek e mîna ya pilingan e, punyek sor e, punyek spî ye, punyek reş e. Wekî te dît derket, tu navê xwe û welatê xwe jê re bêje, hesp bi xwe dê êt li ber te sekinit. Rûstem veciniqî, ji xewê rabû, kete mitala ji xwe re got ev xewn e, careke din çavê xwe dide hev, lê ew milyaket dişa hat ser got: Rûstem rabe ser xwe, ew ne xewn e, ez qesîdê Ellah teala me. Rûstem ji xewê radibe û sibê diçe ber behrê, çawa ku jê re hatiye gotin û wisa jî dibe.” (Aslan & Ismail, 2025: 176-177).

Di *Qewlê Hespê Reş* de şair, *hesp* bi ser sûrê de dide firandin. Li gor vî helwestê, ev jî bo şair, hunereke vegêranê ye. Ji ber ku mebest jî vî qewlî diyarkirina lehengiya Hz. Umer e, bala merivan lê ye ku motîfên epîk bêtir derketine pêş. Ev bi xwe jî, taybetîyeke xas a destanên siruştî xuya dike. Vegotina alegorîk a xeyalî ya şairê Kurd, xwe li vî derê dide der. Lehengên mîtolojîk, rûdanên awarte, reng û rûyê berhemê hê bêtir kirîye delavê cureyê edebî yê hikayeya gel a qaremanî û îslamî. Dibe ku ev xax û şarezatî jî Elî Herîrî be jî; dibe ku wî ev hemanên wiha, jî gencîneya edebîyata devkî ya gelêrî jî girtibe. Heta navê hespê Hz. Elî *Duldul* jî di vî berhema wiha da derbas bûye. Duldul, ew qantira boz [rengê reş û spî tev li hev] e ku Hz. Muhemmed Pêxember ew daye Hz. Elî (Develioğlu, 2021: 2019). Di hilberên

¹² Ev varyanta devkî ya *Mem û Zîna* menzûm, li ber destê me heye û me ew jî bandekî Dengbêj Zahiro girtiye. Sala 2000î me li Diyarbekirê digel wî û Dengbêj Salihê Qubînî roportajek kir. Bandê wî jî li cem me heye.

¹³ Me ev hikayeya gel ji Yasin Kayayê gundê Holê yê Hezoya Batmanê di salên 1998an da berhev kirîye. Bêjeya *Xedra* bi zimanê erebî dihê wateya *keskîyê*. Zayenda wê jî li gor rêzimanîya erebî, *mê* ye (el-Meqdisî, 2011/1432: 188).

devkî yê edebîyata gelêrî yê Kurmancî da jî em rastî motîfeke erênî ya hespê dihên. Xeberdana hespê bi zimanê Farisî, naskirina wê ya mora Hz. Pêxember gişt wekî hêmanên mîtolojîk derketine pêş.

Çûk/Hehecîk

Di guhertoyên hikayeya *Qewlê Hespê Reş* ên derdora hêla Salmasa Îranê, Behdînan, Colemêrg, Serhed, Batman,¹⁴ Pasûr¹⁵, Erxenî,¹⁶ Tor û Ruhayê da gava ku Hz. Umer di Dêra Filehan da dikeve bin hesara şervanên xirîstîyan, çivîka ku navê wê “Hehecîk” e¹⁷ û rengê wê reş û spî ye, dihê cem Hz. Umer û halê wî dibîne. Hz. Umer rewşa xwe û Borê Qer li ser kaxizekî bi xwînê dinivîse, li lingê Hehecîkê dilefîne. Ev teyrik ji dêrê derdikeve ku xebra rêgirtina Hz. Umer bigihîne Medîneyê. Şervanekî wir, dibîne ku wa ye Hehecîk ji bal Hz. Umer derket, tavi lê fam dike û ew jî alîkarê wî ye û tîrêkê berdide wê, tîra wî li qimçika Hehecîkê dikeve, qimçika wê diqelişe û hîna qimça vê çivîkê qelaştî ye. Gel vê rewşê wekî vê rûdana efsanewî qebûl dike. Lewre ev hehecîk, di nav gelê gundan de pîroz e û heta van salên dawî jî, ew di serê biharê de dihatin diketin hundirê eywan û sefikên malan û wan di arîkê xaniyan da li ser kêranan hêlîna xwe çê dikir, hêk dikir, qip diket, têjik dianîn û têjikên xwe xwedî dikirin heta ku firoke dikirin, tu kesî dest nedida wan. Hema hema di hemû nusxe û varyantên vê hikayeyê da, ev motîfa mîtolojîk heye. Wekî mînak di guhertoya/varyanta *Ebdullahê Hesena* da rûdana hehecîkê wiha ye:

Weqtê ku Umer di dêrê da ketîye
Dibîne Hehecîkek hatîye
Divê Hehecîka ser hêlînê
Cewabê bibe Mek û Medînê
Bibê kafira Umer anîye ber girtinê

Hehecîk hatîye Medînê,
Li ser çoka Resûlallah danîye
Xwedê zar û ziman bi deva xistîye
Gotîye kafira Umer anîye ber mirinê bi xwe ye

Resûlallah li Hz. Elî kirîye qîrîn e
Hz. Elî rabûye Duldul ji tewlê derxistîye
Divê nizamî cih û meskenê Umer li ku ye (KÇ4).

¹⁴ Ali Yıldız, temenê wî 62 ye, gundê wî Holê ye, li ser Hezoya Batmanê ye. Hecî Mihemedê Hecî Evdile (Erol) jî ku ji heman gundî ye û 71 salî ye, bi heman awayî ev gotîye. (Di sala 2014an da hevdîtina taybet li gundê Holê).

¹⁵ Abdullah Çakır, ji gundê Hesena (Kulp), 55 salî, wî jî 50 sal berê, li gundê Hesena, ji xalê xwe yê Mihemed Kuntaş girtiye. Mihemed Kuntaş, mîna derwêşan bûye û karê ew bûye, van beytên dînî di civatan de, bi mekin gotine. Di sala 2014an da, Ebdullahê Hesena, ev *Beyta Borê Qer*, li mala xwe ya Dîyarbekirê, di 9ê meha Adarê de ji me re got û min jî ew qeydî kamerayê kir.

¹⁶ Hecî Huseynê Zaza, 70 salî. Xwendin û nivîsîna wî tune ye; hem bi Kurmancî dizane hem bi Kirmanckî/Zazakî. Wî ev qewl, di sala 2005an da li gundê Beşiktaşê, bi kurmancî got.

¹⁷ Herçendî piranîya vegêran tenê dibêjin “çûk”; bes di yek varyantekê da navê Hehecîkê derbas dibe. Di nav gel da wekî efsane behsa Hz. Umer û Hehecîkê û vê rûdanê dihê kirin.

Foto 1. Fotografê Hehecîkê

Nîqaş

Vekolerên ku li ser metnên *Hespê Reş* xebitîne, wekî cureyên edebî bi giştî ev nav lê kirine: Qewl, beyt, cengname, xezaname û hîkaye. Jixwe di nav xelkê da jî kêr zêde ev nav hene. Di vê rweşê da dê ne dûrî rastiyê be ku em van bîr û rayên xwe derxin pêş:

1. Ji ber ku beytbêjan ev metn di rê û resmên ayînî da, li ber dergah û tekyayan, rojên êvarên înan, di nav helqeyên zikirî da jî bo cemawer û cemaetan, bi awayê newayî li ber elbaneyê gotine, dibe ku êdî bi domana demê ra wekî “beyt” ketibe ser zar û zimanê gel. Çunkî ev metin, ji hêla teşeyê xwe ve jî di dirûvê wan beytan da ye jî ku derwêş/dewrêş wan ligel elbaneyê dibêjin.

2. Ji ber ku ji hêla mijara xwe ve dinî ye û bi teşeyê xwe dişibihe qewlên Êzdiyan, dibe ku vî navê “qewl”î girtibe. Heta dibe ku ji ber têkildariya xwe ya bi qewlbêjên Êzdiyan ra dibe ku navê “qewl”î girtibe. Jixwe ev metin jî mîna qewlên Êzdiyan menzûm e û bi zimanê gel hatîye hûnandin.

3. Ji ber ku rûdana eslî ya vê metnê li ser şerê di navbera kesên misilman û yên nemisilman da ye, dibe ku navê “xezaname” û “cengname”yê girtibe.

4. Di serî da Mela Mehmûd, peyra Zenynelabidîn Amedî ev metin wekî “hîkaye” bi nav kirîye. Ev jî ji bo vî cureyî dibin delîl ku mirov vê menzûmeyê wekî hîkayeya gel bihesibîne.

5. Delîla jorîn mimkun e ku têra ku cureyê edebî yê vê berhemê “hîkayeya gel” e neke û dibe ku em bi îtirazeke wiha ra rû bi rû bimin. Ev metin kurt e û menzûm e. Hal ku hal e metnên hîkayeyên gel, nezm û pexşan têkel in. Li vir em dikarin berevanîyeke wiha bikin: Gava em hemû varyantên ku li ber destê me hene li ber çavan bigirin, em dê bibînin ku nezm û pexşan têkel in. Jixwe ev metin, bi domana demê ra jî metnê wê gelek beş ketine.

Bi tevî van hemû xalan gava em ji aliyê “teşe” û ji aliyê “naverok”ê ve li metna *Qewlê Hespê Reş* mêze dikin, bi hêsanî dibînin hema hema temamê van taybetmendiyên li jor ên “hîkayeyên gel” ku di daneyên giştî da behsa wan hat kirin tê da hene. Nexwe em dikarin wê wekî “hîkayeyeke gel qaremanî ya Îslamî” bihesibînin. Di vê rewşê da jî ber mijara wê qaremanîya lehengên Îslamî ne, em dikarin cureyê metna *Hespê Reş* jî, wekî “hîkayeya gel a dinî-qaremanî” bihesibînin. Çunkî “hespên awarte” jî di wan da cih digirin. Bi taybetî hesp, cihekî taybet digire. Bi piranî “navekî taybet” ên van hespên ku bûne lehengên hîkayeyê heye. Jixwe di van cure hîkayeyan da ew mexlûqên derveyî mirovan jî dibin lehengên rûdanan û carina diaxivin. Cihekî taybet ên van rûdanan heye, rûdan jî cihekî diyar dest pê dike û dîsa li heman cihî diqede. Vegêrên taybet ên hîkayeyên gel hene, herkes nikare wan di hizûra cimaetan da vegêre. Di van cure metnan da bi giştî beşa duayê jî heye. Ji vî aliyê xwe ve jî *Hespê Reş* dikeve bin kategoriya hîkayeyên gel ên Îslamî yên qaremanî.

Encam

Ji giştîya daneyên vê xebatê û analîza wan dîyar bû ku di hîkayeya *Hespê Reş* da li ser pêxemberê Îslamê Cenabê Muhemmed, xelîfeyê wî Hz. Emer bin Xetab, Hz. Elî, qewmekî ne-misilman û rahibekî wan hin rêzerûdanên ayînî-dînî qewimîne. Di nav serlehengên rêzerûdanan da lehengekî efsaneyî yê bi navê Hespê Reş û çûkeke bi navê Hehecîkê wekî lehengên giring cih girtine. Herçendî li gor varyantan biguhere jî, mekanê van rûdanan wekî herêma Behdînan, Xerzan û Torê hatine destnîşankirin. Helbet xezayên sehabîyên Hz. Pêxember li dijberî nemusliman çêbûne û van şeran bi awayê metnên edebî di pirtûkan da cih girtine. Ev rûdana navbihûrî ya *Hespê Reş* jî dibe ku li ser vê bingehe hatibe hûnandin û peyra vegêran ew li gor nerîta devkî hûnabe. Lewra bivê nevê alîyê efsaneyî û derasayî yê vê hîkayeyê zêdetir derketîye pêş. Ev motîfên efsaneyî yên di vê hîkayeyê da guhdarên xwe ji alîyê hestan ve dixê nav coş û xuroşê. Ev wisa xuyaye ku têkildarî cureyê edebî yê vê berhemê ye. Lewra di pêvajoya vekolînê û berhevkirina daneyên têkildarî mijarê da ew qenaet çêbû ku cureyê edebî yê vê menzûmeyê hîkayeya gel a qaremanî ya îslamî ye.

Bi qasî ku ji vegêrana vegêrên vê hîkayeyê dîyar dibe, bi mebesta ku hezkirina lehengên dînê Îslamê di nav gel da zêde bikin, wan digel rewîştên wan ên rastî, hin lehengên dûrî rastîyê li metnên vê hîkayeyê zêde kirine û wan ew lehengên rasteqînî yên dînî ji rastîya dîroka Îslamê bi dûr xistine. Bi tevî vê taybetmendîyê jî metna vê hîkayeyê di nav Kurmanc û Erebên Mêrdînê da cihekî giring girtîye. Mirîd û beytbêjên serbixwe yên geryar û beytbêjên girêdayî terîqetan ev metin bi awayê newadarî li pêşberî komên gel serdemeke dûredirêj mîna beytên dînî gotine û hin beytbêjên serdema îro jî dibêjin. Armanca wan bi vî awayî ew bûye ku bawerîya têkoşînê ya musliman, li dijberî ne-musliman zindî bigirin. Vê jî di dîroka edebîyata devkî ya gel a milletên muslîm da wekî nerîteke edebî cihê xwe girtîye.

Pêşnîyaz

Metna *Hespê Reş* ku em li serê xebitîn, çawa ku ji bo edebîyata Kurdî ya gel a dînî-tesewwufî giring e, helbet ji bo edebîyata giştî ya Îslamî jî giring e. Di pêvajoya vekolînê da gava em li lîteratura qadê digerîyan, me di tu xebateke edebîyata Erebî, edebîyata Tirkî û edebîyata Farisî da agahîyeke têkildarî vê metnê nedît. Hem jî di xebatên edebîyata berawirdkirî da jî em rast lê nehatin. Heke piştî vê gotarê xebatên edebîyata berawirdî di nav berhemên edebîyata neteweyên Îslamî da bihên kirin, ev metna *Hespê Reş* jî li ber çavan bihê girtin, em bawer dikin ku ji bo edebîyata giştî ya Îslamî dê bibe destkeftîyeke hêja.

Daxuyanî û Ravekirin

1. Beyana lêkolîner a rêjeya kedê: Di amadekirina vê gotarê da tenê keda yek nivîskarekî çêbûye. Di merheleya dîzayna lêkolînê, analîza daneyan, rastnivîsîn yaxud raçavkirinê da, tenê yek nivîskarek xebitîye. Lewra rêjeya kedê ya nivîskarê yekem, % 100 e.

2. Pevçûna berjewendîyan: Tu berjewendîyeke şexsî, bazirganî yaxud sazîyane ku bibe sedema pevçûna nivîskarekî, di pêvajoya amadekirina vê gotarê de ne mewzûbehs e. Lewra tu pevçûne berjewendîyê dernakeve pêşîya wê.

3. Rapora etîkê: Di vê lêkolînê da belgeyeke îzna etîk nehatîye wergirtin. Çinku giranîya vekolînê li ser belge û dokumanan pêk hatîye. Wekî din tu pêvajoyeke daneyan ku têkildarî mirov û heywanan be di nav xwe da nahewîne.

4. Modela lêkolînê: Ev xebat wekî gotareke lêkolînê hatîye sêwirandin û dîzaynkirin û berhevkarî jî pê ra hatîye kirin. Di pêvajoya vekolînê da xebatên ku berê, bi zimanê Erebî, Tirkî Almanî û ji dîyalektên Kurdî bi Soranî û Kurmancî hatine kirin û têkildarî vê qadê ne, di ber çavan ra hatine derbaskirin û encamên ku wan bi dest xistine hatine xwendin û nîrxandin. Di pey xendina lîteraturê da vekoler derketîye qadê û li cografyaya ku wekî Herêma Başûr Rojavayê Anadoluya Tirkîyeyê tê zanîn, ligel axiverên Kurmancî hevdiîtin hatine kirin. Ji çavkanîyên zindî yê de verên mîna Batman, Diyarbakir, Ruha û Mêrdînê, varyantên *Hespê Reş* ku mijara vekolînê ye hatine berhevkin.

5. Agahdarkirin: Me ev xebat, berê di bin banê Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisansê da di asta tezê da tenê wekî “metin û vehûrîn” pêk anîbû. Xebata me di sala 2015an da ji “parastin”ê derbas bû û li ser Yöktezê hatîye weşandin. Ji bilî vê, me metna teza xwe hinekî din jî bi xebatên nû dewlemend kir û di sala 2021ê da di nav Weşanên Peywendê da wekî pirtûk çap kir. Çi heye ku piştî ku nêzî 4 salan bi ser de derbas bû, çawa ku me xebatên nû di lîteratura qadê da dîtin, careke din me pêdivî bi xebateke gotarî dît û me ev mijar ji alîyekî din ve vekola.

References

- Abdurrahman Adak. (2013). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk* (1. bs, 1-1). Nûbihar.
- Ahmet Aras. (1996). *Kerr û Kulik, Mitolojîya Kurdi da Destanek* (1. Basım). Weşanên Deng.
- Ayhan Yıldız. (2021). *Qewlê Hespê Reş: Lêkolîn û Metn* (1. Basım). Peywend.
- Bayezidî, M. M. (2010). *'Adat û Rusûmatnameö Ekradiye* (1. Baskı). Nûbihar.
- Bozkoyun, M. (Ed.). (2016). *Beytên erbanê* (Çapa yekem). Nûbihar.
- Celîl, C. (Ed.). (2004). *Keşkûla kurmancî: Sedsalîyên X - XX*. Verein zur Erforschung und Förderung der kurdischen Sprache, Kultur und Geschichte.
- Cevdet Kudret. (1980). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri, II* (C. 2). İnkılap ve Aka Bazımevi.
- Ebdulreqîb Yûsuf. (1988). *Şaîrên Klasîk ên Kurd* (Çapa 1). Jîna Nû.
- Ebî Abdurrahman Ahmed bin Şuayb bin Ali el-Horasanî en-Nesaî. (2013). *Suneu 'n-Nesaî* (3. Basım, 1-1). Darul Kutubul İlmiyye.
- Ehmedê Xanî, & Varlî, E. M. (2004). *Dîwan û jîrewarî ya Xanî*. Sîpan Yayîn Evî Yayînlerî.
- Ferit Develioğlu. (2021). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Halit Yeşilmen. (2016). *Sosyo-Kültürel Değişim ve Etno-Dini Kimlik İlişkileri Örneği*. Erciyes Üniversitesi.
- Herekol Ezîzan. (1941). Klasîkên Me—An Şahir û Edîbên Me ên Kevin. *Hawar*, 2(33), 8.
- Hîlmî Akyol. (2019). *Dengbêj û Çîrokbêjên Xerzan I* (1. Basım). J&J.
- Hîlmî Akyol. (2023). *Baqek Çîrokbêjên Gelêrî I* (1. Basım). J&J.
- İdris Demir & Zehra Görkem Duran Gültekin. (2022). *Batman Halk Kültürü* (1. BASKI). Batman Üniversitesi Yayınevi.
- İkram İşler. (1998). *Çîrokên Gelêrî û Destana Şemikê Bêdiran* (1. Basım). Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Kaplan, Y. (Ed.). (2019). *Beyt û destanên kurdî* (Çapa yekem). Nûbihar.
- Kenan Subaşı. (2023). *Fesad û Bêbextî di Trajediya Evînê da: Wku Nimûne Destanên Evînî yên Mêjûyî*. 14(1). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarkiat/issue/85960/1425264>
- Kenan Subaşı. (2024). Ji Mitolojîyê Ber bi Tarîxê û ji Lehengîyê Ber bi Evînê Destan Weku Çemkeke Sîwan di Vegêrana Gelî da. *e-Şarkiyat*, 16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarkiat/issue/85960/1425264>
- M. B. er-Rudanî. (2012). *Cem'ul-Fewaîd min Camî'ul-Usûl we Mecmai'z-Zewaid* (C. 4). İz Yayıncılık.
- Marûf Xeznedar. (1998). Zembîlfiroşa Feqîyê Teyran. *War*, 4.

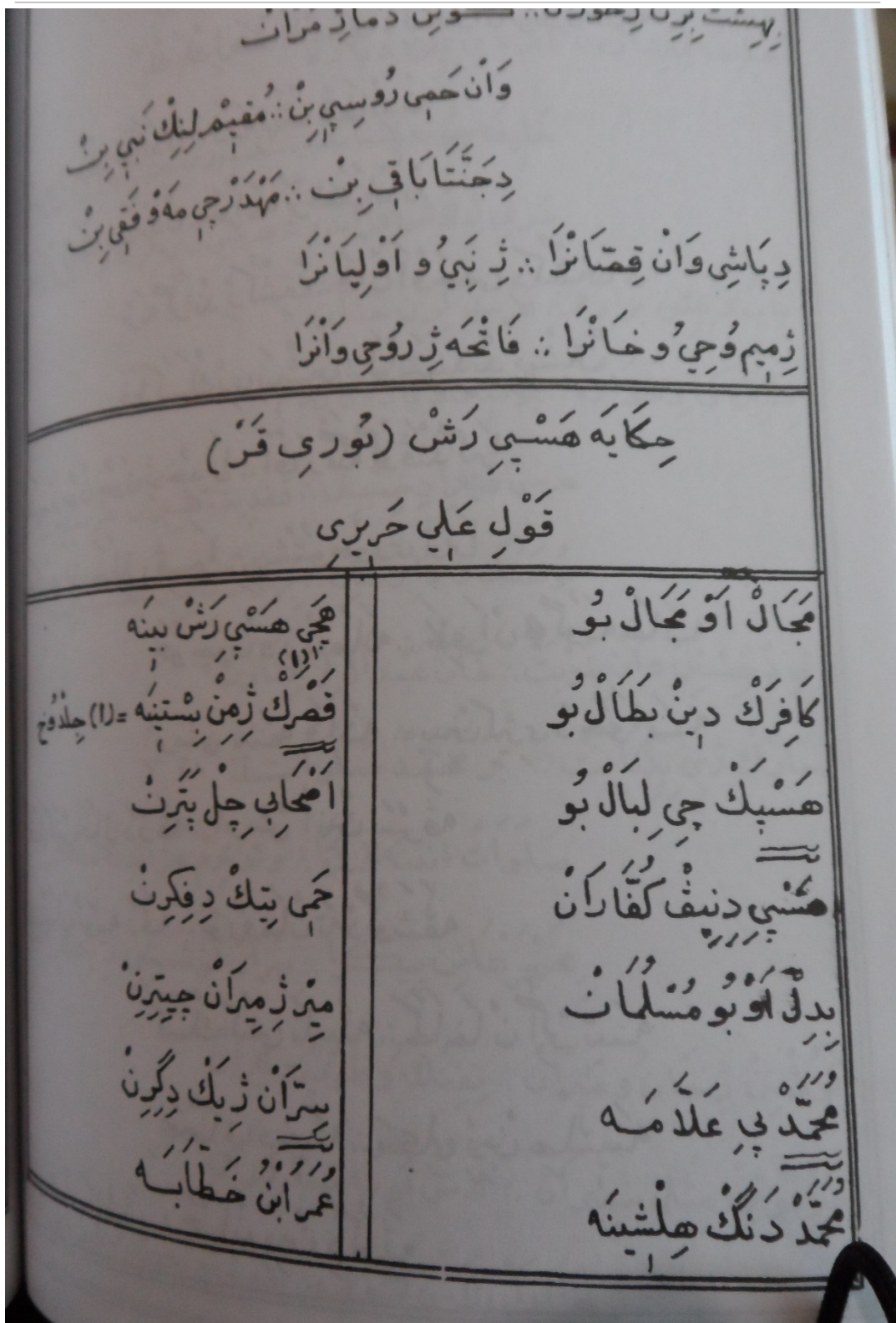
- Mihemed Ebdullah. (2002). *Beytên Kurdî: 17 Beyt ji Folklorê Kurdî*. Wezareta Perwerdê.
- Mihemed Emîn Osman. (1977). *Dîwanê Melan*. Emîndarîya Giştî ya Rewşenbîrî û Lawan.
- Mistefa Aslan & Farouk Ismail. (2025). *Koleksiyona Hikayet û Kilamên Tûr Abidîn û Botanê* (1. Basım). Weşanên Wardozê.
- N. Bilge Şener. (1996). *Hurşit ile Mihri Hikâyesi (İnceleme-Metin)* [Ankara Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=a6xtoN_BIBFFbat9hcYobw&no=a6xtoN_BIBFFbat9hcYobw
- Pertev Naili Boratav. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Gerçek Yayınevi.
- Pertev Naili Boratav. (2012). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. Tarih Vakfı.
- Perwîz Cihanî. (2020). Du Helbestên Neweşandî ji Keşkülên Koleksiyona Elêksander Jabayî. *Nûbihar*, 152.
- Reşo Zilan & Serdar Roşan. (2004). *Destanên Kurdî, Ji Zargotina Kurdî*. Weqfa Kurdî ya Kulturî ya Stockholmê.
- Roger Lescot. (2009). *Yezidiler: Din, Tarih ve Toplumsal Hayat, cebelê Sincar ve Suriye Yezidileri*. Avesta.
- Saim Sakaoğlu. (2018). *Halk Hikâyeleri*. Anadolu Üniversitesi.
- Tehsîn Îbrahîm Doskî. (1993). *El-Medxel li Dîrasetî'l-Edebi'l-Kurdî el-Mudewwîn bi'l-Lehcetî'ş-Şîmalîyyetî*. Menşûratî Cemîyyetî 'Ulemai Kurdistan.
- Tehsîn Îbrahîm Doskî. (2020). *Şerha Bermaya Dîwana 'Elîyê Herîrî* (1. Basım). Nûbihar.
- Yakup Aykaç. (2023). *Muceme'a Xezelyatêd Şu'erayêd Kurmancan* (1. Basım). Peywend.
- Yûsuf Zîyaeddîn Paşa el-Xaldî el-Meqdisî. (1432). *El-Hedîyyetu'l-Hemîdiyyetî fî'l-Luxetî'l-Kurdiyyetî*. İçinde X (1. Basım). Mektebetu Dîyarbekir.

Çavkanîyên Kesên Zindî

- KÇ1** Alî Yıldız, (Temen 62), sala 2014an li gundê Holê/Taşlıdere ku li ser Hezo/Kozluk - Batman.
- KÇ2** Hecî Mihemedê Hecî Evdile, (Temen 71), li gundê Holê sala 2015an, Hezoya Batmanê.
- KÇ3** Mehmed Nuri ASLAN-Kotekan, (Temen, 65), sala 2014an li mala wî ya Erxenîyê/Dîyarbekir.
- KÇ4** Abdullah ÇAKIR, Hesena, (Temen, 55), sala 2014an li Dîyarbekirê.
- KÇ5** Hecî Huseynê Zaza, (Temen 70), di sala 2005an da li gundê Beşîktaş Erxenîyê.

Bergê xebata Albert Socin

Rûpelê pêşî yê Nusxeya Zeynelabidîn Amedî

